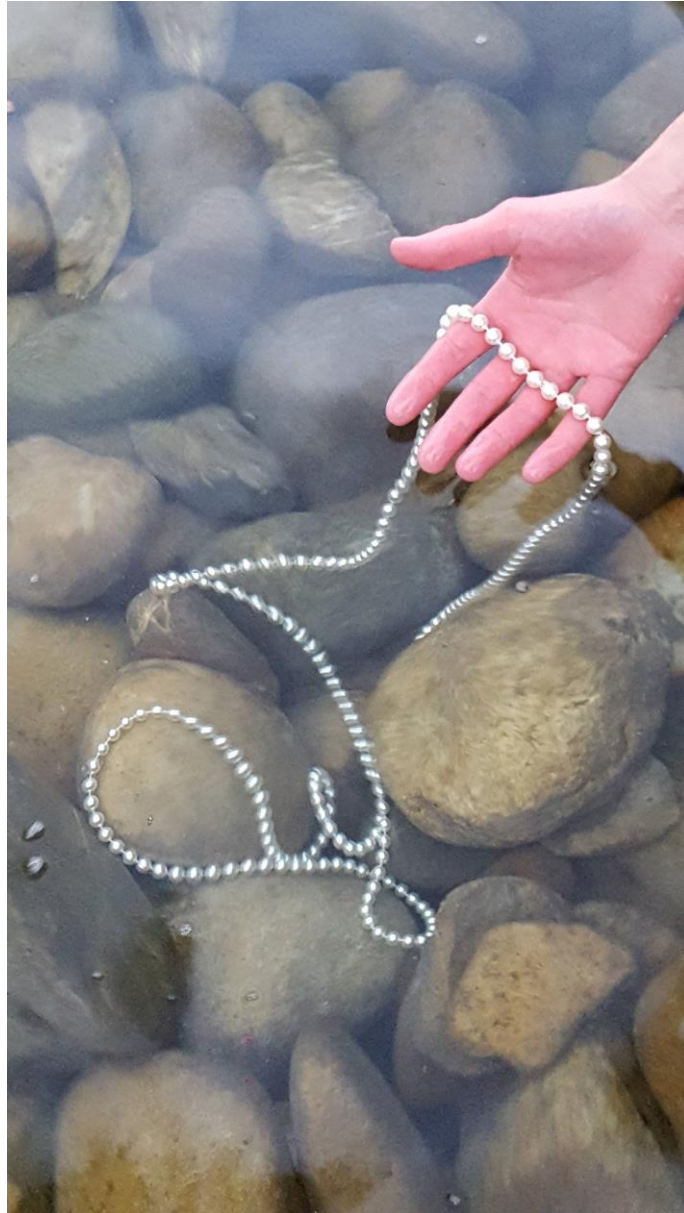

Het opdiepen van parels

De betekenis van geestelijke verzorging vanuit de perceptie van
intramuraal wonende ouderen

Student: Maaïke de Goei-Jansma
Studentnummer: 800813
Masterthesis Praktische Theologie
oktober 2018

Begeleidend docent: Prof. Dr. M.N. Walton
Mede-beoordelaar: Prof. Dr. F. de Lange

Toelichting op de omslag

Deze scriptie betreft een onderzoek naar de betekenis van geestelijke verzorging vanuit de perceptie van ouderen wonend in intramurale zorginstellingen. Het werk van een geestelijk verzorger duid ik graag met een beeld. Voor mij betekent het 'het opdiepen van parels'. De parels verbeelden de levensgebeurtenissen van de bewoners. De geestelijk verzorger diept met de bewoners deze gebeurtenissen op en probeert te ontdekken hoe deze zin en betekenis hebben gekregen of kunnen krijgen.

Soms is de parelketting kapot. De geestelijk verzorger zoekt dan met de bewoners hoe de stukjes en losse parels weer een ketting kunnen worden.

Soms zijn de parels dof of vies en zonder glans. Dan zoekt de geestelijk verzorger met de bewoners naar (nieuwe) glans.

Soms liggen de parels aan de oppervlakte. Soms diep verborgen onder rotsachtige stenen. Dan gaat het echt om opdiepen, met moeite tevoorschijn halen of opsporen.

Het beeld van de parels geeft ook iets weer van het weerbarstige van het leven. Parels ontstaan als reactie op binnengedrongen vreemde delen in een oester.

Het beeld van de hand geeft iets weer van de geestelijk verzorger zelf. Een hand die ervaring in zich draagt maar ook iets persoonlijks van de geestelijk verzorger laat zien.

Het stromende water geeft iets weer van de bronnen waaruit de bewoners en de geestelijk verzorger putten voor hun levensbeschouwing, zingeving en betekenisgeving van het leven.

In het empirisch onderzoek worden er op een andere manier parels opgediept. Ze krijgen nieuwe glans en worden tot een ketting geregen. Bewoners komen zelf aan het woord door vanuit hun perceptie de parels van geestelijke verzorging te duiden. Wat betekent het voor hen dat de geestelijk verzorger parels opdiept?

Een woord van dank vooraf

Dit scriptieproces was een boeiende pelgrimsreis met als eindbestemming de betekenis van geestelijke verzorging vanuit de perceptie van intramuraal wonende ouderen. Aan de ene kant nam ik de positie in van neutraal wetenschappelijk onderzoeker. Aan de andere kant verwerkte ik het onderzoeksproces in mijn eigen werk als geestelijk verzorger, wat mezelf als persoon en professional heeft verrijkt.

Veel dank ben ik verschuldigd aan Prof. Dr. M.N. Walton. Ik heb het als een voorrecht ervaren dat hij als hoogleraar geestelijke verzorging bereid was mij te begeleiden bij het scriptietraject. De tussentijdse gesprekken heb ik als inspirerend ervaren. Ik ben onder de indruk van de wijze waarop hij taal vindt om de zaken die geestelijke verzorging aangaan te duiden.

Mede-beoordelaar Prof. Dr. F. de Lange dank ik hartelijk dat hij vanuit zijn expertise met betrekking tot ouderenzorg en geestelijke verzorging keek naar het eindresultaat.

Vier geestelijk verzorgers werkzaam in woonzorgcentra in verschillende regio's in Nederland waren bereid mee te denken over hoe de interviews, participerende observaties en groepsinterviews met bewoners op een verantwoorde wijze plaats konden vinden. Zorgmedewerkers gaven voorafgaand aan de onderzoeksmomenten extra zorg aan de betrokken bewoners zodat de observaties en interviews niet onderbroken hoefden te worden vanwege toiletgang, medicatieverstrekking en dergelijke.

Dit onderzoek was niet tot stand gekomen zonder de medewerking van bewoners die ik individueel of in een groep mocht interviewen of bij wie ik een activiteit mocht bijwonen. Hoewel het niet gemakkelijk was taal te vinden bevat het onderzoeksmateriaal kostbare parels.

Een woord van dank ook voor een groep van zestien voor mij onbekende geestelijke verzorgers met wie ik mijn voorlopige onderzoeksresultaten kon delen en die hun bevindingen met mij deelden.

Ik ben dankbaar voor gesprekken met collega's, geestelijk verzorgers, managers, teamleiders, zorgmedewerkers en vrijwilligers waarin ik mezelf kon spiegelen en waarin ik op mijzelf kon reflecteren. Deze gesprekken daagden me uit mezelf verder te ontwikkelen als geestelijk verzorger.

In een aantal gesprekken met Jos Genugten (coach en geestelijk begeleider) leerde ik mijn spiritualiteit ook tijdens mijn werk op een dieper niveau doorleven. Dankbaar ben ik voor de verinnerlijking waardoor ik als persoon en professional krachtiger geworden ben. De gesprekken gaven me een dieper inzicht in de materie van de scriptie.

Margriet Verbruggen-Horlings liep ruim een jaar stage bij me. Er ontstond een boeiende dialoog over het vak en de persoon van de geestelijk verzorger. De open en eerlijke reflectiegesprekken hebben ook mij persoonlijk verrijkt. Op een ijskoude januarimiddag maakte zij verschillende foto's waaronder de foto op de voorkant.

Henny Volk-Termaaten las geboeid mee gedurende het empirisch onderzoek en het schrijfproces en deed correctiewerk.

Willemieke Doornenbal begon tijdens mijn scriptietraject haar eigen carrière als geestelijk verzorger. Het delen van ervaringen en de persoonlijke verbondenheid waren een bijzondere stimulans.

Het was fijn persoonlijke ervaringen tijdens het scriptieproces te delen met mijn man Jan. Met zijn positief ingestelde karakter moedigde hij me dikwijls aan.

Inhoudsopgave	pagina
Toelichting op de omslag	1
Een woord van dank vooraf	2
Inhoudsopgave	3
1 Inleiding	5
1.1 Aanleiding	5
1.1.1 Verkenning van het probleemveld	5
1.1.2 Onderzoeker en het probleemveld	6
1.2 Procedure	6
1.3 Vraagstelling en afbakening	7
1.4 Conceptualisering	7
1.5 Methoden	8
1.6 Doelstellingen	9
1.7 Relevantie	9
1.8 Opbouw van de masterthesis	10
2 Verantwoording van de methoden	11
2.1.1 Een verkennend kwalitatief praktisch theologisch onderzoek	11
2.1.2 Empirische methoden	12
2.1.3 Het perspectief	12
2.1.4 Participerende observaties	13
2.1.5 Focusgroepen (groepsinterviews)	13
2.1.6 Semigestructureerde interviews	14
2.1.7 Klankbordgroepen	14
2.2 De methoden toegepast	15
2.3 Het verwerken van de data	15
2.4 De onderzoeksgroep	16
2.5 Samenvattend	17
3 Literatuurstudie	18
3.1 Eerder gedane onderzoeken	18
3.2 Evaluatie	22
4 Literatuuronderzoek: geestelijke verzorging aan ouderen	23
4.1.1 Definitie	23
4.1.2 Geestelijke verzorging breder omschreven	23
4.2 Geestelijke verzorging aan ouderen	25
4.2.1 Ouderen in een verpleeghuis	25
4.2.2 Ouderen en zingeving	26
4.2.3 Eenzaamheid	28
4.2.4 Het levensverhaal	28
4.2.5 Levensbalans	29
4.3 Methodiek of benadering	30
4.4 Rituelen	31
4.5 De rol van de geestelijk verzorger	31
4.6 De persoon van de geestelijk verzorger	32
4.7 Samenvattend	33
5 Geestelijke verzorging aan ouderen, het onderzoek in de praktijk	34
5.1 Oriëntatie op het onderzoeksveld	34
5.2 De geestelijk verzorger in relatie tot bewoners	34
5.2.1 Onderwerpen	34
5.2.2 Interactie tussen de geestelijk verzorger en de bewoners	35

5.2.3	De geestelijk verzorger als persoon	36
5.3	De bijdrage van geestelijke verzorging aan het welzijn van bewoners	37
5.4	Klankbordgroep	39
5.5	Samenvattend	40
6	Verbinding empirisch- en literatuuronderzoek	41
6.1.1	Het empirisch onderzoek en eerder onderzoek	41
6.1.2	Vergelijking van het empirisch onderzoek met de literatuur over geestelijke verzorging aan ouderen	42
6.2	Het alledaagse	44
6.3	De persoon en de spiritualiteit van de geestelijk verzorger	48
6.4	Een metafoor, de geestelijk verzorger als parelduiker	52
6.5	Samenvattend	54
7	Conclusie	55
7.1	Een antwoord op de centrale onderzoeksvraag	55
7.2.1	Evaluatie op de gehanteerde methode	56
7.2.2	Evaluatie van begrippen	57
7.3	Reflectie op de eigen positie	58
7.4	Aanbevelingen voor de praktijk	59
7.5	Suggesties voor verder onderzoek	60
Bijlagen		62
	Bijlage 1 Brief verzoek om toestemming	62
	Bijlage 2 Conversatiehulp voor de participerende observatie	63
	Bijlage 3 Conversatiehulp voor focusgroepen	64
	Bijlage 4 Conversatiehulp voor de semigestructureerde individuele interviews	66
	Bijlage 5 Flyer klankbordgroep	68
Bibliografie		69

1 Inleiding

In dit eerste hoofdstuk ter inleiding beschrijf ik de context van het onderzoek dat ik gedaan heb in het kader van de master Predikant-Geestelijk verzorger en Gemeentepredikant. De aanleiding van het onderzoek, de verkenning van het probleemveld daaromtrent en mijn relatie daarmee worden in de eerste paragrafen beschreven. In § 1.3 wordt de vraagstelling die daaruit voortvloeit omschreven waarna in § 1.4 de centrale begrippen uit de vraagstelling verhelderd worden. Omdat een groot deel van het onderzoek bestaat uit onderzoek in de praktijk geef ik in deze inleiding in § 1.5 een korte beschrijving van de gebruikte methodes. Deze worden uitgebreider beschreven in hoofdstuk 2. De inleiding wordt afgesloten met zowel het doel als de relevantie van de masterthesis en de opbouw ervan in de laatste drie paragrafen.

1.1 Aanleiding

Het plan voor het doen van onderzoek is ontstaan vanuit de eigen werkpraktijk als geestelijk verzorger. Daarnaast leefde er binnen de PTHU de wens dat er onderzoek gedaan wordt naar de betekenis van geestelijke verzorging voor ouderen die intramuraal wonen. De interpretatie van deze ouderen met betrekking tot geestelijke verzorging is niet alleen voor mijzelf als geestelijk verzorger een boeiend onderwerp. Uit deze betekenisgeving zijn ook aanknopingspunten, inzichten en suggesties voortgekomen die na verder onderzoek ook van belang zijn voor zorgorganisaties in het algemeen en de maatschappij. In deze tijd van bezuinigingen in de zorg wordt er dikwijls ook op geestelijke verzorging bezuinigd. Een complicerende factor is hoe het belang van deze geestelijke verzorging stem kan krijgen. De intentie is dat ouderen dit zelf voor zover mogelijk verwoorden of laten zien.¹

1.1.1 Verkenning van het probleemveld

Het probleemveld betreft geestelijke verzorging in de intramurale ouderenzorg, waarin zichtbaar wordt dat geestelijk verzorgers hun vak op heel verschillende manieren invulling geven. Er zijn nog geestelijk verzorgers die voornamelijk gesprekken voeren op het vlak van het christelijk geloof, waarin het gaat om existentiële zingeving. De meeste geestelijk verzorgers hebben hun werkdomain verbreed naar alledaagse zingeving. Ook binnen zorgorganisaties waar ze werkzaam zijn nemen geestelijk verzorgers verschillende posities in, bijvoorbeeld ten aanzien van beleid, ethiek en de invulling van het werk. Zo wordt er door sommigen vooral vraaggericht gewerkt en door anderen juist aanbodgericht. De één heeft groepsactiviteiten als speerpunt, de ander individuele gesprekken. Daarnaast wordt er op een verschillende wijze invulling gegeven aan de multidisciplinaire samenwerking met andere disciplines en zorgmedewerkers.

Hoewel een zorgorganisatie die intramurale zorg aanbiedt passende geestelijke verzorging hoort aan te bieden, is het niet vanzelfsprekend dat het belang van de bijdrage van geestelijke verzorging aan het welzijn van bewoners binnen een organisatie ook gezien wordt. Ook andere intramurale disciplines, zorgmedewerkers of managers zien niet altijd de bijdrage van geestelijke verzorging aan de zorg. Mogelijk heeft dit ook te maken met het feit dat men geen volledig of adequaat beeld heeft van wat geestelijke verzorging is. Een gedachte die dikwijls voorkomt is dat de geestelijk verzorger er alleen is voor mensen voor wie het geloof in God een rol speelt. Ook bij de bewoners zelf leven er allerlei beelden met betrekking tot geestelijke verzorging. In het bijzonder wanneer het gaat om oudere bewoners die de term geestelijk verzorger niet kennen en hem of haar² zien als een dominee of pastor.

¹ Er wordt in deze masterthesis gesproken over bewoners in plaats van cliënten. Dit omdat deze term minder afstandelijk is en bovendien aanduidt dat er niet meer gewoond kan worden in de eigen woning, maar gewoond moet worden in een verpleeghuis.

² Gemakshalve spreek ik over de geestelijk verzorger in de mannelijke vorm, waarbij ook aan een vrouw gedacht kan worden.

Zingevingkaders zijn ook veranderd, niet alleen door de beperkingen van de ouderen, maar ook vanwege opvattingen in de huidige postmoderne cultuur. Traditionele vormen van geloof veranderen meer en meer in fluïde vormen van inspiratie. Ook kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de huidige maatschappelijke en politieke gesprekken over voltooid leven, waarin het gaat over de vraag of ouderen die hun leven voltooid achten en hun leven op een waardige manier willen beëindigen in deze wens gerespecteerd moeten worden. In het kader van dit onderzoek roept dit de vraag op of en hoe de geestelijk verzorger ook voor deze mensen van betekenis kan zijn.

Vanuit de beschrijving van het probleemveld komt naar voren dat er allerlei verschillende beelden leven als het gaat om geestelijke verzorging en dat zingevingkaders veranderen. Bovendien liggen gezien ontwikkelingen in de zorg en de beeldvorming met betrekking tot geestelijke verzorging bezuiniging op de loer. Daarom heb ik dit onderzoek gedaan naar de perceptie van ouderen met betrekking tot geestelijke verzorging. Hoe spreken zij zelf over de betekenis van geestelijke verzorging. Welke beelden komen er in hun ervaringen naar voren?

1.1.2 Onderzoeker en probleemveld

Na de verkenning van het probleemveld beschrijf ik ook mijn eigen relatie met het veld. Ik ben een vrouw geboren en getogen in Nederland. Mijn leeftijd is 53 jaar en ik ben gehuwd. Ik ben opgegroeid in een midden orthodox milieu en nu meelevend lid van een open rechts confessionele PKN gemeente. Eerder was ik werkzaam als verpleegkundige in een ziekenhuis en verpleeghuis. Na een HBO-studie theologie werkte ik als kerkelijk werker in verschillende kerkelijke gemeenten en inmiddels ben ik ruim tien jaar werkzaam als geestelijk verzorger in verschillende zorginstellingen.

Vanwege mijn verpleegkundige achtergrond zie ik het belang van inbedding van de geestelijke verzorging in de totale multidisciplinaire zorg. De eerdere werkzaamheden in de kerk geven mij als geestelijk verzorger oog voor contacten met de kerkelijke achterban van bewoners. In mijn contacten met bewoners werk ik niet alleen vraaggestuurd maar ook aanbodgericht. Daarin vormen zingeving en levensbeschouwing de kern van waaruit ik werk. Ook mijn persoonlijke geloofsopvatting en mijn religieuze biografie spelen een rol in mijn werk. Ik draag een persoonlijke spiritualiteit mee. Deze komt, behalve in vieringen en kerkdiensten, in mijn werk niet altijd expliciet naar voren, maar functioneert als een innerlijk houvast om een tegenover voor de ander te kunnen zijn. In de contacten met bewoners functioneren de eigen geloofsopvatting en de persoonlijke spiritualiteit als een spiegel. Deze spiegel nodigt de bewoner uit zijn/haar eigen zingevingskader te laten zien. Daarbij dient ook hier opgemerkt te worden dat zingevingkaders en levensbeschouwingen zich verbreden. Binnen de christelijke traditie bijvoorbeeld zijn de openbaring van God, de historische leer, Schrift en traditie niet meer vanzelfsprekend de basis voor het leven en handelen van mensen. Er is sprake van een voortdurende ontwikkeling van theologische interpretaties. Met Swinton en Mowat zeg ik dat er sprake is van een '*ongoing process of theological interpretation and understanding*' van het leven.³

1.2 Procedure

Nadat in de vorige paragraaf de aanleiding en de verkenning van het onderzoek aan de orde kwamen wordt weergegeven wat de zoektocht naar literatuur opgeleverd heeft. Deze literatuur bepaalt de niche van mij als onderzoeker.⁴ In de wetenschap bouwt men immers voort op eerdere kennis. Daarom geef ik in paragraaf § 3.1 bij het literatuuronderzoek een overzicht van de belangrijkste relevante onderzoeken binnen de geestelijke verzorging in Nederland. Om te voorkomen dat door de keuze van het begrip betekenis (van de geestelijke verzorging) bepaalde relevante literatuur gemist wordt, heb ik het begrippenkader bij het

³ Swinton, J. en H. Mowat, *Practical theology and qualitative research*, London 2006, p. 5.

⁴ Zie Boeije, *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, Amsterdam 2008, p. 81.

zoeken uitgebreid met de woorden relevantie, perceptie, interpretatie en waardering. Begrippen die als z.g. *sensitizing concepts* fungeren. Het zijn attenderende, gevoelig makende en richtinggevende begrippen. Ze vormen de bril waardoor de onderzoeker zich richt op het veld van onderzoek en spelen een rol in de analyse.⁵

1.3 Vraagstelling en afbakening

De centrale onderzoeksvraag van deze masterthesis luidt:

Welke betekenis met het oog op zingeving en levensbeschouwing kennen oudere bewoners in een verpleeghuis toe aan de geestelijke verzorging die zij ontvangen?

Subvragen voortvloeiend uit de centrale onderzoeksvraag:

Met betrekking tot de literatuur:

- 1 Hoe wordt in de literatuur (de betekenis van) geestelijke verzorging aan ouderen omschreven?
- 2 Hoe worden in de literatuur de begrippen zingeving en levensbeschouwing met betrekking tot ouderen omschreven?

Met betrekking tot de participerende observatie, focusgroepen en interviews:

- 3 Wat komt er aan de orde in het contact met de geestelijk verzorger (bijvoorbeeld gespreksonderwerpen en thema's)?
- 4 Welke betekenis heeft de interactie tussen de geestelijk verzorger en de oudere bewoners voor de bewoners?⁶
- 5 Welke woorden gebruiken oudere bewoners als zij spreken over (de betekenis van) geestelijke verzorging?
- 6 Welke rol spelen het zingevingskader, de levensbeschouwing of het geloof van de geestelijk verzorger en de persoon van de geestelijk verzorger in het contact met oudere bewoners?

Met betrekking tot de analyse:

- 7 Hoe verhoudt zich dat wat oudere bewoners naar voren brengen tot het domein van de geestelijke verzorging in termen van zingeving, levensbeschouwing, geloofsovertuiging en dergelijke?
- 8 Welke betekenis heeft de geestelijke verzorging voor oudere bewoners naast de andere zorg die ontvangen wordt?⁷
- 9 Hoe kan het onderzoeksmateriaal theologisch geïdentificeerd worden?

1.4 Conceptualisering

In deze paragraaf worden de belangrijkste begrippen in dit onderzoeksvoorstel uitgelegd. Het gaat dan om de begrippen: betekenis, zingeving, levensbeschouwing, oudere bewoners, verpleeghuis en geestelijke verzorging.

Betekenis: Het Van Dale woordenboek omschrijft het woord betekenis met: inhoud, wat je met iets bedoelt of de waarde / het belang.⁸ Als het gaat over de waarde of het belang gaat het in deze masterthesis niet over hoeveel waarde of hoe groot het belang is. Het gaat over welke waarde en welk belang daaruit voortvloeit.

⁵ Beuving, J. en G. de Vries, *Doing Qualitative Research, the craft of naturalistic inquiry*, Amsterdam 2015, p. 60.

⁶ Wat er gebeurt in de interactie is een opstap naar de betekenis ervan.

⁷ Hoe draagt de geestelijke verzorging naast de andere zorg bij aan het welzijn van de bewoners?

⁸ <http://www.vandale.nl>

Oudere bewoners: hoewel er geen eenduidige definitie te geven is van ouderen betreft het in dit onderzoek volwassenen van 55 jaar en ouder, die in een verpleeghuis (in Nederland) wonen.⁹ In deze masterthesis wordt niet uitgebreid over ouderen gesproken. Er is het besef dat er echt nog veel meer over te zeggen is over deze onderzoeksgroep, maar ik heb de focus gelegd op de betekenis van geestelijke verzorging vanuit hun perceptie.

Verpleeghuis: hieronder wordt verstaan een zorginstelling waar mensen intramuraal, 24 uur per dag, wonen met een zorgindicatie, ZZP (zorgzwaartepakket) 5 of hoger

De woorden zingeving en levensbeschouwing en de term geestelijke verzorging hebben een breed betekenisveld. Omdat het onderzoek het werkveld van de geestelijk verzorger in zorginstellingen betreft, kies ik in dit onderzoek voor de omschrijving van deze begrippen in de Beroepsstandaard 2015 voor geestelijke verzorgers:

*'Zingeving: duidt het meer actieve, informele en individuele aspect van het proces aan waarmee mensen hun leven ordenen en betekenis geven. Het gaat dan om het zingevingsproces in de breedste zin van het woord, dat alle dimensies en kenmerken bevat waarover in de Beroepsstandaard wordt gesproken, inclusief de spirituele.'*¹⁰

Levensbeschouwing: Dit begrip duidt op het meer reflectieve, formele en gezamenlijke aspect van zingeving zoals dat bijvoorbeeld in religieuze en humanistische tradities wordt vormgegeven.¹¹

Geestelijke verzorging: In de beroepsstandaard wordt de volgende definitie van geestelijke verzorging gegeven: *'Geestelijke verzorging is professionele begeleiding, hulpverlening en advisering bij zingeving en levensbeschouwing.'* Met begeleiding en hulpverlening wordt bedoeld de individuele begeleiding en de groepsbegeleiding in de vorm van gesprekken, rituelen en sacramenten. De geestelijk verzorger gaat op zoek naar dat wat de cliënt kracht en inspiratie geeft, aansluitend bij diens levensverhaal en de levensbeschouwelijke achtergrond, waarbij de cliënt geholpen wordt om de eigen godsdienst of levensovertuiging uit te oefenen. De term advisering in de definitie duidt op het feit dat de geestelijk verzorger niet alleen beschikbaar is voor advisering van bewoners, maar ook voor andere professionals en het management.¹² In deze masterthesis ligt de focus op de begeleiding en hulpverlening in het werkveld van de ouderenzorg.

1.5 Methoden

Om de centrale vraagstelling te kunnen beantwoorden, heb ik voor dit onderzoek literatuurstudie verricht. Een groot deel van het onderzoek bestaat uit empirisch onderzoek in de praktijk. Hierbij heb ik gebruik gemaakt van de volgende methoden: participerende observaties, focusgroepen en individuele interviews. Door het gebruik van verschillende methoden, methodische triangulatie, ontstaat een vollediger beeld omdat elke methode een eigen invalshoek heeft. Een kritische kanttekening die ik hierbij plaats is dat verschillende methoden verschillende soorten data opleveren en het de vraag is of die zomaar te vergelijken zijn. Een andere kanttekening is dat de suggestie gewekt wordt dat er een eenduidig beeld van de werkelijkheid geschetst kan worden. In interpretatieve paradigma is het uitgangspunt juist dat de werkelijkheid veelzijdig is.¹³ De gegevens uit het empirisch praktijkonderzoek worden geanalyseerd en geduid met behulp van thema's. De centrale onderzoeksvraag wordt beantwoord door deze data te relateren aan de literatuur. De verantwoording en beschrijving van de methoden wordt verder uitgewerkt in hoofdstuk 2.

⁹ Deze afbakening is gekozen omdat jongere bewoners meestal een groter sociaal netwerk hebben en een andere belevingswereld. Door deze afbakening ontstaat er een meer homogene onderzoeksgroep.

¹⁰ *Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015* (www.vgvz.nl/beroepsstandaard.pdf), p. 30.

¹¹ *Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015* (www.vgvz.nl/beroepsstandaard.pdf), p. 30.

¹² *Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015* (www.vgvz.nl/beroepsstandaard.pdf), p. 7.

¹³ Boeije, H., *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, Amsterdam 2008, p.157.

1.6 Doelstellingen

De beschrijving van het probleemveld en de formulering van de vraagstelling in § 1.3 geven het onderzoek richting. Vervolgens worden in deze paragraaf de doelstellingen van het onderzoek geformuleerd. Bij een doelstelling gaat het er om waartoe de kennis die uit het onderzoek voortkomt dient.¹⁴ Zo gaat het in kwaliteitsonderzoeken veelal om het onderzoeken van de tevredenheid. Echter waar geestelijke verzorging bijvoorbeeld een score 6 krijgt, kan er met die score niet gekeken worden hoe de tevredenheid toe kan nemen. Daarom heb ik de inhoudelijke percepties van bewoners onderzocht. Het *eerste doel* van dit onderzoek is zicht te krijgen op dat wat voor bewoners van de bij het onderzoek betrokken instellingen van belang is als het gaat om geestelijke verzorging en dit ook helder te omschrijven. De wijze van begeleiding en hulpverlening is nu namelijk niet altijd duidelijk omschreven. Na dit doel van omschrijving is het *tweede doel* het zoeken naar aanknopingspunten of suggesties voor kwaliteitsverbetering. Deze doelen dienen in alle voorlopigheid beschreven te worden omdat dit masteronderzoek vanwege de beschikbare tijd beperkt is en verkennend van aard. De uitkomsten kunnen dan ook niet zomaar veralgemeniseerd worden en zijn een aanzet voor verder onderzoek. Ditzelfde geldt ook voor de volgende drie doelen. Het *derde doel* is de positie van de geestelijke verzorging in de betrokken instellingen naast de andere zorg die men aangeboden krijgt te verhelderen. In de gezondheidszorg kan alleen al de term geestelijk verzorger allerlei associaties oproepen. Als *vierde doel* zou genoemd kunnen worden dat het onderzoek ook kan verhelderen welke competenties de geestelijk verzorger nodig heeft om het werk goed te kunnen doen. Tot slot wil ik als *vijfde doel* noemen dat anderen die niet bekend zijn met geestelijke verzorging geïnformeerd kunnen worden over wat geestelijke verzorging aan intramuraal wonende ouderen inhoudt. Het zij nogmaals gezegd dat het ook wat deze laatste drie doelen betreft gaat om dat wat ik onderweg tijdens het onderzoek ben tegen gekomen. Het gaat om dat wat op basis van dit beperkte masteronderzoek is af te leiden en wat verder onderzocht zou kunnen worden met het oog op algemene geldigheid.

1.7 Relevantie

De boven genoemde doelstellingen zouden de bewoners (allereerst de betrokken bewoners) ten goede kunnen komen. Geestelijke verzorging kan mogelijk een bijdrage leveren aan het welzijn van bewoners en dan met name aan het mentaal welbevinden waardoor bewoners meer zin en betekenis ervaren. Deze ervaring zou mogelijk ook hun lichamelijk- en sociaal welbevinden ten goede kunnen komen. Als er werkelijk sprake is van een groter welbevinden is het over het algemeen te verwachten dat bewoners minder zorg vragen van de zorgmedewerkers en andere betrokkenen. Dit onderzoek biedt eerste voorlopige inzichten die na verder onderzoek de totale intramurale zorg ten goede zouden kunnen komen.

¹⁴ Boeije, H., *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, Amsterdam 2008, pag. 41.

1.8 Opbouw van de masterthesis

In dit eerste hoofdstuk is het kader van het onderzoek en de masterthesis uiteengezet. Het tweede hoofdstuk bevat een verantwoording van de gehanteerde methoden. Vervolgens bestaat het derde hoofdstuk uit een literatuurstudie met het oog op het empirisch onderzoek in de praktijk, de onderzoeksvraag en bijbehorende deelvragen zoals verwoord in § 1.3. Hoofdstuk vier betreft een literatuuronderzoek naar geestelijke verzorging aan ouderen. In hoofdstuk vijf wordt het empirische deel van het onderzoek uiteengezet. Aanvullend worden de onderzoeksresultaten vergeleken met de literatuurstudie in hoofdstuk zes. In het zevende hoofdstuk wordt tot slot concluderend een antwoord gegeven op de centrale onderzoeksvraag en worden de gehanteerde methoden geëvalueerd. Tevens worden enkele aanbevelingen gedaan voor de praktijk. De masterthesis wordt afgesloten met suggesties voor verder onderzoek.

2 Verantwoording van de methoden

In dit hoofdstuk worden in § 2.1 eerst enkele termen verhelderd. Daarna verantwoord ik in de volgende paragrafen de gehanteerde methoden. In § 2.2 wordt verwoord hoe de methoden toegepast worden met het oog op ethische kwesties. Vervolgens komt in § 2.3 het verwerken van de data aan de orde. Het hoofdstuk wordt afgesloten met specifieke aandacht voor de onderzoeksgroep en een samenvatting.

2.1.1 Een verkennend kwalitatief praktisch theologisch onderzoek

In deze paragraaf verantwoord ik waarom het beschreven onderzoek een verkennend kwalitatief praktisch theologisch onderzoek is. Swinton omschrijft het kwalitatief onderzoek als volgt: *Qualitative research is multi-method in focus, involving an interpretative, naturalistic approach to its subject matter. This means that qualitative researchers study things in their natural settings, attempting to make study of, or interpret, phenomena in terms of the meanings people bring to them.*¹⁵ Hierbij wordt er vanuit gegaan dat mensen betekenis geven aan hun sociale omgeving (sociale constructie). Mensen geven dus ook betekenis aan geestelijke verzorging. Kwalitatief onderzoek is gericht op de werkelijkheid zoals mensen deze construeren en ervaren. Het onderzoek dient verkennend genoemd te worden vanwege de omvang in het kader van deze masterthesis.

De term 'theologisch' komt uit de christelijke traditie en wordt daarom overwegend gebruikt voor het onderzoek van de geloofsinhoud en praktijk van het christendom. Het object van mijn onderzoek is geestelijke verzorging. Geestelijke verzorging is in principe inzetbaar voor alle bewoners ongeacht levensbeschouwing. De geestelijk verzorger komt geloofszaken tegen maar dat is niet het directe uitgangspunt, omdat hij aansluit bij de ander. Ook als dat wat de bewoners aan de orde stellen in het contact met de geestelijk verzorger niet direct een theologische betekenis heeft kan men er vanuit de theologie over reflecteren en er duiding aan geven. Het werkdomein van de geestelijk verzorger is echter niet 'neutraal'. Dit vraagt van de geestelijk verzorger een eigen positiebepaling, waarbij hij een open houding heeft naar andere levensbeschouwingen. Zo kan hij functioneren als een 'spiegel' en de ander helpen de eigen levensbeschouwelijke bronnen op te diepen. De beroepsstandaard benoemt de persoonlijk doorleefde spiritualiteit, die actief onderhouden dient te worden, de basis van waaruit de geestelijk verzorger zijn werk doet.¹⁶ In de definitie van geestelijke verzorging wordt het domein van de geestelijk verzorger omschreven met behulp van de centrale termen zingeving en levensbeschouwing.

De betrokken ouderen verblijven noodgedwongen vanwege ziekte of beperkingen in een verpleeghuis. Dikwijls met het perspectief van de eindigheid van het leven voor ogen. Juist de aantasting van de eigen autonomie en deze verlieservaringen kunnen er de oorzaak van zijn dat het geloof in God of de betekenis van zingeving en levensbeschouwing verandert. Het is dan ook te verwachten dat in het materiaal van de respondenten theologische aspecten naar voren zullen komen. Daarnaast worden de onderzoeksresultaten, het literatuuronderzoek en dat wat de oudere bewoners zelf naar voren brengen, theologisch geëvalueerd.

Het onderzoek is praktisch theologisch, omdat het een onderzoek betreft naar de geloofspraktijk van bewoners vanuit een theologische vraagstelling om te komen tot aanbevelingen voor verbetering van de praktijk van de geestelijke verzorging. Het onderzoek wordt gedaan met behulp van sociaal empirische methoden. Mogelijk heeft de inbreng van de respondenten een theologische inhoud. De literatuur geeft mogelijk een aanduiding hoe het theologisch gehalte van de geestelijke verzorging gekend en getoetst kan worden. Ook kan de literatuur inzicht geven in hoeverre het bij geestelijke verzorging gaat om geloofspraktijken of andere manieren van zingeving en betekenisgeving van het leven.

¹⁵ Swinton, J. en H. Mowat, *Practical theology and qualitative research*, London 2006, p. 29.

¹⁶ *Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015* (www.vgvz.nl/beroepsstandaard.pdf), p.8.

Tenslotte betreft het geen kwantitatief maar een kwalitatief onderzoek, want het gaat niet om een meting waarin oudere bewoners van een verpleeghuis geestelijke verzorging waarderen, maar hoe zij deze duiden. De mate waarin zij geestelijke verzorging waarderen is afhankelijk van de betekenis die zij eraan geven.

2.1.2 Empirische methoden

In de volgende paragrafen worden de verschillende gebruikte kwalitatieve methoden van het empirisch onderzoek uiteengezet. Naast het literatuuronderzoek is dit een belangrijk deel van het onderzoek. Zo wordt zichtbaar hoe de literatuur zich verhoudt tot het resultaten van het empirisch onderzoek en omgekeerd. Voordat de methoden besproken worden, richt ik mij in § 2.1.3 eerst op het perspectief van waaruit het onderzoek plaats vindt.

2.1.3 Het perspectief

In het empirische onderzoek naar de betekenis van geestelijke verzorging richt ik mij op het '*emic perspective*'. Hiermee wordt het perspectief van de onderzochte personen oftewel het eerste persoonsperspectief aangeduid. In mijn onderzoek is dit het perspectief van intramuraal wonende ouderen. Ik sluit daarmee aan bij de visie van Swinton en Mowat dat deze werkelijkheid toegankelijk is. De mogelijkheid om de werkelijkheid te begrijpen en te definiëren is altijd gefilterd door een proces van interpretatie die beïnvloed wordt door sociale, culturele en interpersoonlijke factoren.¹⁷ Het gaat in het empirisch deel van het onderzoek echter niet om het '*etic*' perspectief, waarmee het perspectief van de onderzoeker en de theoretische invalshoek bedoeld wordt.¹⁸ Concreet gaat het in dit onderzoek dus niet om het perspectief van mij als onderzoeker. Ik ben mij daarom bewust van mijn eigen '*etic*' perspectief wat feitelijk al een rol speelt in welke vragen ik stel en op welke wijze ik dat doe. Ik probeer echter mijn persoonlijke perspectief in het empirische gedeelte tot een minimum te beperken door het gebruik van de methoden. Zo stel ik mijn vragen voor de semigestructureerde interviews op vanuit de literatuur en werk ik met open vragen zodat mijn eigen perspectief niet leidend is.

Het zoeken naar betekenis wordt het hart van kwalitatief onderzoek genoemd.¹⁹ Het is dus niet genoeg om te onderzoeken of en hoe de geestelijke verzorging van betekenis is, maar het gaat mij om de vraag welke betekenis oudere bewoners in een verpleeghuis er aan geven. Hoe vertellen ze over deze betekenis of hoe laten ze de betekenis zien? Waar heeft deze betekenis mee te maken? Waaraan ontleen ze deze betekenis? Heeft dat te maken met de persoon van de geestelijk verzorger? Of heeft dat veel meer te maken met hoe de geestelijk verzorger het werk doet of de interventies? Welke dingen zijn daarin dan van belang?

Aangezien het in dit onderzoek gaat om de perceptie van geestelijke verzorging zoals oudere bewoners die weergeven, heb ik dus ook via hen kennis verzameld voor het onderzoek. Deze kennis is niet heel rechtstreeks tot mij als onderzoeker gekomen. Echter dit is door mij als onderzoeker gedestilleerd uit de verhalen die zij vertelden. De verhalen die de bewoners vertelden vormden na het transcriberen en analyseren de kern van het kwalitatieve onderzoek. Verhalen zijn volgens Swinton en Mowat niet alleen persoonlijke anekdotes maar ook bronnen van kennis.²⁰ 'In deze context worden verhalen gezien als de '*soft truth*'. Deze zogenaamde ideografische kennis is voor de praktische theologie van belang. Daarom vormen de unieke ervaringen van oudere bewoners van verpleeghuizen belangrijke kennis voor mijn onderzoek.

¹⁷ Swinton, J. en H. Mowat, *Practical theology and qualitative research*, London 2006, p. 36.

¹⁸ Boeijs, H., *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, Amsterdam 2008, p. 30.

¹⁹ Swinton, J. en H. Mowat, *Practical theology and qualitative research*, London 2006, p. 101.

²⁰ Swinton, J. en H. Mowat, *Practical theology and qualitative research*, London 2006, p. 38.

Dergelijke kennis heb ik verkregen door middel van participerende observaties, focusgroepen (groepsinterviews) en individuele interviews. Uit de interpretatie van de hieruit voortkomende gegevens heb ik de perceptie die oudere bewoners in een verpleeghuis hebben van geestelijke verzorging beschreven. Zo wordt zichtbaar wat geestelijke verzorging op het terrein van zingeving en levensbeschouwing betekent voor deze bewoners.

2.1.4 Participerende observaties

Ik begon het onderzoek met twee participerende observaties in twee verschillende zorgorganisaties bij een activiteit die een geestelijk verzorger leidt. Dit omdat het te verwachten was dat het voor oudere bewoners van een verpleeghuis niet gemakkelijk is om woorden te geven aan hun perceptie van geestelijke verzorging met betrekking tot zingeving en levensbeschouwing. Door de participerende observatie werd ik zelf als onderzoeker deel van de groep. Daardoor ontving ik de gegevens op een zo natuurlijk mogelijke manier. Als onderzoeker verkreeg ik de gegevens uit de eerste hand, waaronder allerlei verbale reacties en interacties. Zo kreeg ik meer zicht op de taal die bewoners gebruiken voor hun perceptie. Ook het non-verbale gedrag van bewoners tijdens de observatie was van betekenis evenals onverwachte thema's en issues die in een participerende observatie gemakkelijker naar boven komen.²¹

Ik observeerde twee groepen, een groep met bewoners die lijden aan dementie en een groep bewoners die somatische beperkingen hebben. Zo hoopte ik te ontdekken wat er bij bewoners leeft als het gaat om de perceptie van geestelijke verzorging. In een participerende observatie kan de onderzoeker een rol aannemen van (complete) participant tot (complete) observant en alles daartussen in. De rol die ik als onderzoeker in dit onderzoek aannam was die van complete observant.²² Dit om de interacties zo weinig mogelijk te beïnvloeden. Boeije benoemt het belang van de acceptatie van de aanwezigheid van de onderzoeker door de onderzochte personen.²³ De betrokken geestelijk verzorgers hadden mij al voor de observatie bij de bewoners aangekondigd en ook aan het begin van de activiteit werd hier aandacht aan besteed. Tenslotte vroeg het deelhebben aan de groep om een nauwkeurige reflectie van mij als onderzoeker. Ook al zijn waarnemingen zelf ook selectief, als onderzoeker diende ik ze te scheiden van persoonlijke interpretaties en eigen ideeën.²⁴

2.1.5 Focusgroepen (groepsinterviews)

Na de participerende observaties organiseerde ik twee focusgroepen of wel groepsinterviews in twee verschillende zorgorganisaties. In een focusgroep komen twee methoden samen. Het groepsinterview en het '*focused*' interview. In een focusgroep staat een gespreksonderwerp, in mijn situatie de onderzoeksvraag, centraal en ligt het accent op de interactie in de groep en hoe de groep betekenis creëert.²⁵

De reden dat ik koos voor focusgroepen was dat het te verwachten was dat oudere bewoners van een verpleeghuis, mensen met beperkingen, waarschijnlijk minder goed woorden kunnen geven aan de betekenis van geestelijke verzorging voor henzelf. Aangezien de bewoners tijdens de focusgroep met voor hen vertrouwde mensen samen zijn, wordt er een minder onnatuurlijke interviewsituatie gecreëerd dan wanneer er individuele interviews afgenomen worden. Daarbij hoopte ik dat de groepsdynamiek bij zou dragen aan de respons doordat men op elkaar reageert. De groepsdynamiek kan er ook voor zorgen dat de consensus en dissensus met betrekking tot de thematiek duidelijker wordt. Ook taboes kunnen in een groep doorbroken worden, doordat verlegen bewoners geholpen worden door anderen.²⁶ Tevens wordt het machtsverschil tussen mij als onderzoeker en de bewoners

²¹ Bryman, A., *Social Researchmethods*. Oxford 2008, p. 465,466

²² Boeije, H., *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, Amsterdam 2008, p. 77.

²³ Boeije, H., *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, Amsterdam 2008, p. 77.

²⁴ Boeije, H., *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, Amsterdam 2008, p. 78.

²⁵ Bryman, A., *Social Researchmethods*, Oxford 2008, p. 474.

²⁶ Evers, J., *Kwalitatief interviewen: kunst en kunde*, Den Haag 2015, p. 108-109.

verkleind. De bewoners zijn immers met meerderen. Daarnaast probeerde ik in de focusgroepen ruimte te geven voor variatie in gespreksonderwerpen en diepgang in het gesprek door te werken met verschillende thema's in plaats van allerlei vragen te stellen. Bewoners hadden zo meer de mogelijkheid om eigen zaken aan te dragen. De methode van de focusgroep geeft ook de mogelijkheid dat bewoners collectief de betekenis van geestelijke verzorging duiden.²⁷

Ik ben mij als onderzoeker ervan bewust dat de groepsinteractie in een focusgroep er ook voor kan zorgen dat zaken gepolariseerd worden en mensen in de focusgroep zich, mogelijk ook daardoor, belemmerd weten uit te komen voor een afwijkende mening. Daarom heb ik de geestelijk verzorgers gevraagd hier aandacht voor te hebben bij de groepssamenstelling van bewoners. Voor de conversatiehulp bij de focusgroepen verwijst ik naar bijlage 3.

2.1.6 Semigestructureerde interviews

Nadat de focusgroepgesprekken plaats gevonden hadden hield ik individuele interviews met bewoners uit vier verschillende zorgorganisaties in vier verschillende regio's. Deze interviews zijn te zien als een verdieping van de participerende observaties en de focusgroepen. De interviews waren semi-gestructureerd. Ik wilde de inhoud, de volgorde van de vragen en de antwoordkeuze van tevoren niet helemaal structureren om niet zelf teveel de richting te bepalen van het gesprek. Aangezien ik in het kader van dit onderzoek gekozen heb voor vijf interviews, dient gezegd te worden dat ik op exploratieve wijze gegevens heb verzameld en geanalyseerd.

De selectie van de geïnterviewden vond plaats op basis van theoretische selectie '*theoretical sampling*'.²⁸ Er werden bewoners uitgekozen die voor mij als onderzoeker onbekend waren. Ik vroeg verschillende geestelijk verzorgers die ik niet kende, werkend in voor mij onbekende zorginstellingen of zij mij namen konden geven van bewoners die een bijdrage konden leveren aan het onderzoek. Ik vroeg hen naar bewoners die ook daadwerkelijk contact met de geestelijk verzorger hebben en meedoen aan de groepsactiviteiten die de geestelijk verzorger organiseert. Het semi-gestructureerde interview vereiste een grondige voorbereiding waaronder het maken van een lijst met onderwerpen of vragen die aan de orde kwamen. De onderwerpen, gerelateerd aan de onderzoeksvraag, die aan de orde kwamen zijn verwerkt in bijlage 4.

2.1.7 Klankbordgroepen

Zowel Beuving en De Vries als Swinton en Mowat pleiten voor een terugkoppeling van informatie aan de betrokkenen bij het onderzoek.²⁹ Boeije benoemt deze terugkoppeling als memberchecks. Er wordt bedoeld dat de onderzoeker verantwoording aflegt aan de participanten waarbij de mogelijkheid geboden wordt om feedback te geven, zodat de betrouwbaarheid vergroot kan worden. Vanwege de kwetsbare situatie waarin de oudere bewoners zich bevinden heb ik hen niet om feedback gevraagd. In plaats daarvan heb ik er voor gekozen om tijdens mijn onderzoek een klankbordgroep te organiseren met een groep van zestien voor mij onbekende geestelijk verzorgers, werkzaam in verschillende instellingen, verschillend in geslacht en leeftijd. Omdat deze geestelijk verzorgers geen deel hebben aan de onderzoeksgroep spreek ik niet van een membercheck maar van een klankbordgroep. De voorlopige onderzoeksresultaten zijn met hen besproken. Ik heb hen gevraagd naar hun bevindingen en deze zijn verwerkt in de verslaglegging van het onderzoek.

²⁷ Bryman, A., *Social Research methods*, Oxford 2008, p. 474-475.

²⁸ Boeije, H., *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, Amsterdam 2008, p. 63.

²⁹ Beuving, J. en G. de Vries, *Doing Qualitative Research, the craft of naturalistic inquiry*, Amsterdam 2015, p. 44 en Swinton, J. en H. Mowat, *Practical theology and qualitative research*, London 2006, p. 119.

2.2 De methoden toegepast

Nadat in de vorige paragrafen de verschillende methoden werden beschreven geef ik hier aandacht aan het gebruik van de methoden. Boeije wijst op het belang van een *'informed consent'*, dat inhoudt dat, nadat mensen goed geïnformeerd zijn, zij schriftelijk toestemming geven voor deelname aan het onderzoek.³⁰ De groepen mensen die ik observeerde, die deelnamen aan een focusgesprek of bij wie ik een individueel interview afnam kregen daar van te voren informatie over van de betrokken geestelijk verzorger. Deze informatie herhaalde ik nogmaals bij de kennismaking. Daarin benoemde ik met name bij de interviews ook de bedoeling ervan. Dit om te voorkomen dat bewoners andere verwachtingen hadden en het interview zouden gaan zien als een begeleidings- of hulpverleningsgesprek. Ook Beuving en De Vries wijzen op dat gevaar omdat het interview in kwalitatief onderzoek dikwijls de vorm heeft van een gesprek.³¹ Ook tijdens de interviews had ik hier aandacht voor.

Met betrekking tot het gebruik van de methoden dient er ook aandacht te zijn voor de volgende ethische kwesties. Van te voren werden de deelnemers aan de focusgesprekken en interviews ingelicht over de gang van zaken en het doel van het onderzoek. Er werd voor beide schriftelijk toestemming gevraagd voor het maken van een geluidsopname en het opslaan van de onderzoeksgegevens. Verder werd er afgesproken dat de interviews geanonimiseerd gebruikt zouden worden. Voor de participerende observaties werd bij de introductie van mij aan de groep door mij geheimhouding toegezegd. Ook vroeg ik of een geluidsopname acceptabel was en of iemand er vragen bij had. Er werd afgesproken dat de onderzoeksgegevens en communicatiegegevens gescheiden werden om te voorkomen dat mensen geïdentificeerd kunnen worden.³²

2.3 Het verwerken van de data

Na de interviews werden de gegevens van de geluidsopname geschikt gemaakt om ze te analyseren. Deze voorbereiding (*'data preparation'*)³³ bestond uit het transcriberen van de geluidsopnames. Vervolgens werden de gegevens van verschillende interviews met elkaar vergeleken waarna fragmenten die qua inhoud bij elkaar horen samengevoegd werden en van een code- of trefwoord voorzien.³⁴ In deze eerste codering ging het om items die gevraagd waren of te verwachten waren. Bij deze codering werd er gekeken op welke manier er over het thema gesproken werd. Er vond een tweede open codering plaats van thema's die op basis van de onderzoeksvragen niet te verwachten waren, thema's die verrassen. De derde vorm van codering die ik toepaste was de zogenaamde in-vivo-codering van onderwerpen die levendigheid gaven, die mooi en treffend gezegd werden, maar niet in een categorie te vatten waren. De data-analyse werd in het onderzoeksproces afgewisseld met dataverzameling. Na het verzamelen van de eerste gegevens vond ook de tussentijdse analyse plaats. Bepaalde thema's die naar voren kwamen werden zo bijvoorbeeld meegenomen naar de volgende interviews. In de fase van de analyse, waarin de onderzoeksgegevens werden verwerkt om tot conclusies te komen, werd de opgedane kennis van het onderzoek vergeleken met de literatuur.

In de rapportage van het onderzoek werd ook beschreven hoe ik het onderzoek uitgevoerd heb, dit met het oog op de betrouwbaarheid van het onderzoek. Bij betrouwbaarheid gaat het

³⁰ Boeije, H., *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, Amsterdam 2008, p. 52.

³¹ Beuving, J. en G. de Vries, *Doing Qualitative Research, the craft of naturalistic inquiry*, Amsterdam 2015, p. 107.

³² Dit volgens de Gedragscode voor gebruik van persoonsgegevens in wetenschappelijk onderzoek (2005) van de VSNU (Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten)

³³ Boeije, H., *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, Amsterdam 2008, p. 47.

³⁴ Boeije, H., *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, Amsterdam 2008, p. 66.

voornamelijk om de precisie van de methoden van dataverzameling of meetinstrumenten. Daarnaast speelt ook de validiteit een belangrijke rol in de objectiviteit van het onderzoek. Het gaat er dan om dat dat wat waargenomen wordt zo benoemd en geïnterpreteerd wordt zoals het ook bedoeld is.³⁵ Daartoe reflecteerde ik ook op mijzelf als onderzoeker: Hoe ben ik tot interpretaties gekomen? Hoe heb ik conclusies getrokken? Welke keuzes heb ik gemaakt en waarom? Hoe reflecteer ik tijdens het onderzoeksproces op mijzelf? De belangrijkste vraag die ik mezelf stelde tijdens deze reflectie was telkens: Begrijp ik echt wat de bewoner wil zeggen en geef ik geen eigen betekenis aan dat wat ik hoor en zie. Tijdens de interviews heb ik dan ook dikwijls doorgevraagd op dat wat er gezegd werd. Of ik gaf een samenvatting met de vraag of de bewoner dit bedoelde. Ook nam ik tijdens de interviews en de participerende observaties innerlijk een metapositie in waarbij ik bewust reflecteerde op dat wat er in mij omging of waardoor ik geraakt werd tijdens het gesprek of de observatie. Swinton en Mowat zeggen dat het belangrijkste gereedschap van de onderzoeker de onderzoeker zelf is.³⁶ Beuving en De Vries stellen dat de kwaliteit van het onderzoek afhangt van het vakmanschap van de onderzoeker.³⁷ Ik nam en neem daarin een tussenpositie in. De persoon is naar mijn idee van belang, maar deze moet ook ruimte kunnen geven en zich terug kunnen trekken. Het gebruik van gereedschap, methoden, is zeker nodig, maar kan niet zonder de persoon van de onderzoeker.

2.4 De onderzoeksgroep

De onderzoeksgroep betreft ouderen die in een verpleeghuis wonen. Het betreft mensen die een levensverhaal bij zich dragen en tegelijkertijd ook kwetsbaar zijn. Evers is van mening dat het open interview het meest geschikt is voor ouderen. Zo kunnen zij praten over de zaken die hen bezighouden en hun levenservaring delen.³⁸ Naar die openheid streefde ik in het semigestructureerde interview.

Ook wijst Evers op het leeftijdsverschil tussen ouderen en de interviewer en de mogelijke beelden die daarmee samenhangen. Daarnaast vergt de introductie mogelijk meer aandacht, omdat kwetsbare ouderen eerder geneigd zijn de interviewer te zien als iemand die hulp komt aanbieden. Mogelijk is er aandacht nodig voor beperkingen in horen en zien. Het tempo van spreken dient aangepast te worden aan de betrokken ouderen. De overgangen naar een ander onderwerp dienen duidelijk gemarkeerd te worden omdat dit duidelijkheid schept. Ook dient de onderzoeker er aandacht voor te hebben dat de oudere geïnterviewde dikwijls meer woorden nodig heeft om dingen te verwoorden. Als ouderen een berustende houding hebben is het nodig om door te vragen. Wanneer ouderen te maken hebben met cognitieve beperkingen dient de interviewer korte en duidelijke vragen te stellen. Vragen naar feiten kunnen dan vanwege het geheugen moeilijkheden opleveren, maar vragen naar belevingen of meningen kunnen veelzeggende antwoorden opleveren.³⁹ In de observaties en interviews had ik aandacht voor deze aandachtspunten.

³⁵ Boeije, H., *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, Amsterdam 2008, p. 150.

³⁶ Swinton, J. en H. Mowat, *Practical theology and qualitative research*, London 2006, p. 58.

³⁷ Beuving, J. en G. de Vries, *Doing Qualitative Research, the craft of naturalistic inquiry*, Amsterdam 2015, p. 25.

³⁸ Evers, J., *Kwalitatief interviewen: kunst en kunde*, Den Haag 2015, p. 240.

³⁹ Evers, J., *Kwalitatief interviewen: kunst en kunde*, Den Haag 2015, p. 242-246.

2.5 Samenvattend

Nadat in dit hoofdstuk eerst de term kwalitatief praktisch theologisch onderzoek werd verkend, werden de gehanteerde methoden verantwoord. Het gaat daarin om participerende observaties, focusgroepen (groepsinterviews), semigestructureerde interviews en klankbordgroepen. De toepassing van deze methoden vereist ook aandacht voor ethische kwesties zoals vertrouwelijkheid. Vervolgens werd de verwerking van de data door middel van codering besproken. Tot slot kwam het specifieke van de onderzoeksgroep, ouderen wonend in een verpleeghuis aan de orde. Dit met het oog op de houding van de onderzoeker in het onderzoek.

3 Literatuurstudie: Onderzoek naar geestelijke verzorging

In dit hoofdstuk sta ik eerst stil bij eerder gedane onderzoeken naar geestelijke verzorging die voor mijn onderzoek van belang zijn. Het betreft onderzoeken in de Nederlandse setting.⁴⁰

3.1 Eerder gedane onderzoeken

Smeets verwijst in zijn beschrijving in het handboek geestelijke verzorging⁴¹ naar verschillende onderzoeken.

Allereerst het onderzoek van Lang. Zij doet onderzoek naar het beleidsmatig belang van geestelijke verzorging binnen de psychiatrie.⁴² In het onderzoek worden verschillende functies van geestelijke verzorging onderzocht. Haar conclusie is dat er onder patiënten, hulpverleners, managers en geestelijk verzorgers geen overeenstemming is over de beeldvorming van geestelijke verzorging.⁴³

Een ander onderzoek is dat van Prins. Zij focust zich op de geestelijke dimensie in het ziekenhuis en op de blokkades die er zijn voordat vragen bij de geestelijk verzorger terecht komen. Zij heeft vraaggesprekken gehouden met patiënten, geestelijk verzorgers, maatschappelijk werkers, psychologen en verpleegkundigen. Hierin komt naar voren dat de verwachtingen van patiënten ten aanzien van geestelijke verzorging uiteenlopen en dat de existentiële vragen dikwijls verborgen zijn. Dit vraagt van de geestelijk verzorger zo te luisteren dat deze in het alledaagse worden gehoord en opgepakt.⁴⁴

Van der Loo deed onderzoek naar de individuele begeleidingstaak van geestelijk verzorgers in een algemeen ziekenhuis en naar de geluksbeleving van patiënten. Het onderzoek is met name gericht op de tevredenheid van patiënten. De conclusie van de onderzoekers is dat de geestelijk verzorger in de gesprekken troost en steun biedt.⁴⁵

Ook Pieper c.s. deden onderzoek met behulp van vragenlijsten onder bewoners van een psychiatrisch centrum. Dit onderzoek kan gezien worden als een onderzoek naar behoeften. Uit dit onderzoek komt naar voren dat cliënten behoefte hebben aan een grotere betrokkenheid van de geestelijke verzorging bij de psychiatrische behandeling.⁴⁶

Meininger analyseert in zijn onderzoek de praktijk van de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap vanuit een theologisch-ethisch gezichtspunt.⁴⁷ Hij doet een pleidooi voor de creatieve verbeeldingskracht als hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger.

Swinton en Mowat deden in Schotland onderzoek in de ziekenhuissituatie. Het onderzoek 'What do Chaplains do?'⁴⁸ werd gedaan door middel van telefonische interviews, observaties

⁴⁰ De wijze waarop geestelijke verzorging georganiseerd is, is per land sterk verschillend.

⁴¹ Smeets, W., Geestelijke verzorging als veld van onderzoek. In J. Doolaard (red.) *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 747-758.

⁴² Lang, Y., *Het mag geen naam hebben. Geestelijke verzorging in een psychiatrisch centrum*, Utrecht 1995.

⁴³ Lang, Y., *Het mag geen naam hebben. Geestelijke verzorging in een psychiatrisch centrum*, Utrecht 1995, p. 131-132.

⁴⁴ Prins, M., *Geestelijke verzorging in het ziekenhuis*, Dwingeloo 1996, p. 144.

⁴⁵ Loo, D., van der, et. al., *De geestelijk verzorger in het algemeen ziekenhuis: een praktijkstudie naar functie uitvoering van geestelijk verzorgers en waardering daarvan door patiënten*, Utrecht 1998, pag. 35.

⁴⁶ Pieper, J.Z.T. en M.H.F. van Uden, *Geestelijke verzorging op Van Gogh: onderzoek onder cliënten van het Vincent van Gogh Instituut naar hun geloof/levensbeschouwingen hun behoefte aan Geestelijke verzorging*, Venray 2000.

⁴⁷ Meininger, H.P., *Als u zelf. Een theologisch ethische studie van zorg voor verstandelijk gehandicapten*, Amersfoort 1997.

⁴⁸ Swinton, J. en H. Mowat, *Practical theology and qualitative research*, London 2006, p. 156 e.v.

(*casestudies*) op drie locaties waarbij patiënten, familie, zorgmedewerkers en geestelijk verzorgers betrokken waren. Vervolgens werden de geestelijk verzorgers opnieuw geïnterviewd. Uit de data werden drie kerntaken van geestelijke verzorging afgeleid: het zoeken van mensen die geestelijke zorg nodig hebben, het identificeren van de aard van de nood en het reageren op de nood door religieuze reflectie en het delen van spirituele praktijken. Het onderzoek stelt dat er een verschuiving plaats vindt van een traditionele zorg naar een universele spirituele zorg.⁴⁹ Naast dat deze uitkomst voortkomt uit hun interviews past het ook bij hun visie en interpretatie dat, zoals ook in §1.1.1 en 1.1.2 genoemd, de zingevingskaders en levensbeschouwingen zich verbreden.

Literatuuronderzoek wijst dus uit dat er onderzoek gedaan is naar geestelijke verzorging, maar dat dit onderzoek zich niet specifiek richt op de interpretatie van de ontvangers van geestelijke verzorging. Hierna zullen enkele onderzoeken genoemd worden waarbij dat wel het geval is. In 1994 deed Heleen Hasper een kwalitatief onderzoek: '*Geestelijke verzorging onder de loep*'. *Hoe ervaren en waarderen ouderen geestelijke verzorging?*⁵⁰ Dit onderzoek is specifiek gedaan vanuit de studie *Beleid en management in de gezondheidszorg* en vanuit een humanistische visie onder humanistische ouderen. Daarmee verschilt het van mijn onderzoek dat gedaan is vanuit de praktische theologie. Uit haar onderzoek komt een positieve waardering voor geestelijke verzorging naar voren die betrekking heeft op het steunen van het individu, het bemiddelen op het niveau van de hulpverlening en het adviseren op het niveau van de organisatie. Zij interpreteert de functie van de geestelijk verzorger als die van een geestelijk ombudsman die de bewoner in de omgang met de verzorging bescherming biedt en zijn belangen behartigt. Daarin zijn vier kenmerken volgens haar van groot belang: onafhankelijkheid (duidend op de vrijplaats), vertrouwen en gelegenheid (Daarmee wordt bedoeld dat de geestelijk verzorger meer tijd heeft dan de verzorgenden, dat het van belang is dat de bewoner affiniteit heeft met de persoon van de geestelijk verzorger en dat de geestelijk verzorger naast deskundigheid levenservaring meedraagt). Het vierde kenmerk betreft het feit er geen drempel ervaren wordt om een beroep op de geestelijk verzorger te doen. (Naar familie en verzorgenden ervaren bewoners dikwijls wel een drempel omdat ze bang zijn voor sancties.) De aandacht van de geestelijk verzorger staat in dit alles centraal. Daar waar de geestelijk verzorger werkelijk luistert wordt er ruimte geschapen waardoor de bewoner levensgebeurtenissen kan verwerken.⁵¹ Ik noem ook het proefschrift van Mes.⁵² In haar theoretische studie waarin zij wel een aantal geestelijk verzorgers interviewt, maar niet de ontvangers van geestelijke verzorging, stelt zij zich de vraag wat de contouren zijn van een theologisch en pastoraal passend zielzorgconcept voor christelijke geestelijke verzorgers die in het verpleeghuis werken met dementerende ouderen. Zij schrijft over een deel van de doelgroep van mijn onderzoek, dementerende bewoners met psychogeriatrische aandoeningen in het verpleeghuis en geestelijke verzorging in algemene zin. Haar onderzoeksresultaten komen aan de orde in hoofdstuk 6. Wel vermeld ik hier enkele opvallende uitkomsten naar aanleiding van de interviews die zij hield met geestelijk verzorgers die mogelijk van belang zijn voor mijn onderzoek. Geestelijk verzorgers gebruiken vooral Godsbeelden die nabijheid, zorg en vriendschap uitdrukken. De problematiek van het lijden is ook vanwege de context nadrukkelijk aanwezig.⁵³ De context van het verpleeghuis, de communicatie binnen de

⁴⁹ Daarbij dient opgemerkt te worden dat dit begrip nog niet een vast omschreven begrip is. Dat is het namelijk nog lang niet. Ik gebruik de term dan ook in de brede zin van het woord.

⁵⁰ Hasper, H., *Geestelijke verzorging, Hoe ervaren en waarderen ouderen geestelijke verzorging?* Rotterdam 1994.

⁵¹ Hasper, H., *Geestelijke verzorging, Hoe ervaren en waarderen ouderen geestelijke verzorging?* Rotterdam 1994, p. 47-48.

⁵² Mes, R., *Hoe kom ik thuis, Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorgconcept*, Zoetermeer 2011.

⁵³ Mes, R., *Hoe kom ik thuis, Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorgconcept*, Zoetermeer 2011, p. 192.

zorgorganisatie, het beleid van het management en dergelijke hebben een behoorlijke invloed op het werk van de geestelijk verzorger. Er wordt door de geestelijk verzorgers niet een duidelijk doel genoemd. Ze willen mensen nabijheid bieden opdat er een moment van heilheid ervaren kan worden. De geestelijk verzorgers spreken over aandacht, intermenselijk contact ongeacht levensbeschouwing.⁵⁴ Wat in alle interviews naar voren komt is dat de geestelijk verzorgers zich allereerst mens voor de ander weten, pas daarna professional en pastor.^{55 56}

Een onderzoek vergelijkbaar met mijn onderzoek is gedaan door Walton. Hij onderzocht hoe cliënten in de GGZ zelf over geestelijke verzorging denken. De uitkomsten van zijn onderzoek zijn weergegeven in het boek '*Hoe waait de wind?*'⁵⁷ Na uitgebreid literatuuronderzoek en onderzoek met behulp van interviews onder cliënten reflecteert hij op de inhoud en taak van de geestelijk verzorger. Hij concludeert uit de interviews dat cliënten veel ruimtelijke metaforen, betrekking hebbend op het religieuze of het alledaagse, gebruiken om de betekenis van geestelijke verzorging aan te duiden. In de contacten tussen cliënten en de geestelijk verzorger gaat het dikwijls over verlieservaringen en de bijbehorende rouw. De betekenis van God voor mensen komt ook regelmatig aan de orde. Dikwijls is er in de onderwerpen een nadruk op het mens-zijn.⁵⁸ De effecten die de cliënten benoemen hebben te maken met het 'zich weer mens voelen' en worden uitgedrukt in woorden als houvast, steun, troost, rust en dergelijke. Het intermenselijke contact in de vorm van luisteren, begeleiding bieden en meegaan speelt een wezenlijke rol. De geestelijk verzorger helpt de cliënten ook boven de dagelijkse dingen uit te stijgen, perspectieven te verdiepen of te verbreden en allerlei existentiële of religieuze vragen te bespreken.⁵⁹ Het verschil dat cliënten ervaren tussen geestelijke verzorging en behandeling is te duiden met vertrouwelijkheid en geheimhouding wat in het contact met de geestelijk verzorger erg gewaardeerd wordt. Een groep cliënten ervaart het verschil in de contacten met behandelaars en de geestelijk verzorger als het behandeld worden als patiënt en het bejegend worden als mens. De geïnterviewden zijn het er over eens dat geestelijke verzorging een therapeutische werking heeft en bijdraagt aan het herstel. De deskundigheid die zij waarderen wordt benoemd als: kennis hebben van levensbeschouwing en levenswijsheid, luisteren, erkenning en aanvaarding. Zij leggen daarin de nadruk op de persoon van de geestelijk verzorger waarbij gelijkwaardigheid, humor en hartelijkheid belangrijke deugden zijn. Ervaren teleurstellingen in het contact met de geestelijk verzorger hebben te maken met het niet nakomen van afspraken of niet goed lopende communicatie. De cliënten denken verschillend over de levensbeschouwing van de geestelijk verzorger. Men wil vrijheid in het verkennen van vragen hieromtrent, maar verwacht wel iets van de

⁵⁴ Mes, R., *Hoe kom ik thuis, Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorgconcept*, Zoetermeer 2011, p. 192.

⁵⁵ Mes, R., *Hoe kom ik thuis, Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorgconcept*, Zoetermeer 2011, p. 197.

⁵⁶ Van der Wal, P., deed tussen 2003 en 2008 onderzoek naar de betekenis van geestelijke verzorging voor kwetsbare ouderen. Het betreft een deelonderzoek van een groter onderzoek waarin onderzocht wordt hoe geestelijke verzorging ingezet kan worden in ontwikkelingen van transmuralisatie (de nieuwe ouderenzorg waarbij ouderen steeds langer thuis blijven). Dit deelonderzoek is gedaan onder bewoners van verpleeghuizen en verzorgingshuizen die horen bij de zogenaamde Zonnehuisgroep door de geestelijk verzorgers die daar werkzaam zijn. Geestelijk verzorgers hebben bewoners die ze kenden vragenlijsten voorgelegd. Het uiteindelijke doel van zijn onderzoek is ook niet specifiek gericht op de geestelijke verzorging, maar op de vraag wat het leven de moeite waard maakt voor ouderen die van verpleeghuiszorg afhankelijk zijn. (Bron: *Thuis, Het magazine van Zonnehuisgroep Vlaardingen*, Editie 4, 2014.)

Vanwege het feit dat het onderzoek van Van der Wal pas bij de afronding van mijn scriptie gepubliceerd is ga ik er in het kader van mijn onderzoek niet uitgebreid op in.

⁵⁷ Walton, M.N., *Hoe waait de wind?*, Tilburg 2014.

⁵⁸ Walton, M.N., *Hoe waait de wind?*, Tilburg 2014, p. 99.

⁵⁹ Walton, M.N., *Hoe waait de wind?*, Tilburg 2014, p. 108.

geestelijk verzorger als het gaat om een vorm van levensbeschouwing, godsdienstige bronnen en dergelijke.⁶⁰

Een onderzoek dat ook van belang is, maar zich niet direct richt op geestelijke verzorging is het onderzoek ten behoeve van het ontwikkelen van de kwaliteitstandaard levensvragen die in 2015 verscheen.⁶¹ De opdrachtgever voor het onderzoek was het Expertisenetwerk voor ouderen van waaruit ook deze kwaliteitstandaard ontwikkeld is. De centrale onderzoeksvraag in het onderzoek was: Hoe gaan zorgorganisaties voor ouderen om met levensvragen, welke eisen stelt dat aan het personeel en andere betrokkenen, welke effecten heeft deze omgang op de kwaliteit van leven en ouderen en wat zijn de mogelijke consequenties voor het ontwikkelen van een professionele kwaliteitsstandaard?⁶² Het onderzoek werd gedaan in twee zorgorganisaties en het fenomeen dat onderzocht werd bestond uit 'het omgaan met levensvragen'. De data werden middels kwalitatief onderzoek verzameld op drie niveaus: dat van de organisatie, het verzorgend personeel (waaronder ook alle disciplines vallen) en de cliënt.

De op basis daarvan gepubliceerde kwaliteitsstandaard levensvragen gaat over het omgaan met levensvragen van ouderen. Levensvragen zijn feitelijk zin-vragen, de trage vragen die te maken hebben met zingeving en een zinvol leven. Het gaat dan over de alledaagse zingevingsvragen zoals 'Wat maakt mijn dag de moeite waard?' en meer existentiële vragen zoals 'Wat maakt mijn leven de moeite waard?' De standaard is niet bedoeld om levensvragen op te lossen, maar om er beter mee om te gaan. Uitgangspunten bij de standaard zijn dat ieder mens levensvragen heeft en dat bij ouderen de levensvragen over het algemeen toenemen vanwege beperkingen en de naderende dood. Iedereen die betrokken is bij de ouderenzorg krijgt dan ook met levensvragen te maken. Voor het goed omgaan met levensvragen is de relatie die de zorgmedewerkers hebben met de ouderen van groot belang.

Literatuuronderzoek en het bestuderen van genoemde onderzoeken bepalen zoals eerder genoemd de specifieke niche van mijn onderzoek. Er is weliswaar onderzoek gedaan naar geestelijke verzorging en de perceptie ervan door ontvangers, maar dit onderzoek is niet gedaan onder oudere bewoners van verschillende zorginstellingen door (onbekende) onderzoekers. Daar richt mijn onderzoek zich juist op.

⁶⁰ Walton, M.N., *Hoe waait de wind?*, Tilburg 2014, p. 120-121.

⁶¹ Begeman, C. en M. Cuijpers, *Kwaliteitsstandaard Levensvragen, omgaan met levensvragen in de langdurige zorg voor ouderen*, (Bron: <http://www.zorgvoorbeter.nl/ouderenzorg/netwerk-levensvragen-ouderen.html>), Utrecht 2015.

⁶² Vaart, W., van der, e. Arisse, C. Weijers, A. van Elteren, *Een exploratie van inhoud en methoden voor een kwaliteitstandaard 'Omgaan met levensvragen in de langdurige zorg voor ouderen'*, Utrecht 2015, p. 6.

3.2 Evaluatie

Samenvattend komen naar aanleiding van bovenstaande literatuur de volgende perspectieven naar voren; De verwachtingen ten aanzien van geestelijke verzorging lopen uiteen. Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat gesignaleerd wordt dat er niet overal en bij iedereen overeenstemming is in de beeldvorming van geestelijke verzorging. Dit geldt bijvoorbeeld voor de verschillende geledingen in een organisatie. Ook het feit dat de zingevingskaders veranderen en er een verschuiving lijkt plaats te vinden van traditionele zorg naar een vorm van universele spirituele zorg kan de verwachtingen en beeldvorming veranderen. Geestelijk verzorgers beluisteren de existentiële vragen die dikwijls verborgen zijn vanuit het alledaagse. In dit gewone intermenselijke contact, dat als erg belangrijk ervaren wordt, worden lijden, verlieservaringen en bijbehorende rouw gedeeld. De geestelijk verzorgers willen hierin nabijheid bieden. Voor de ontvangers van geestelijke verzorging staat de persoon van de geestelijk verzorger op de voorgrond ten opzichte van zijn professionaliteit en levensbeschouwing. Door de persoonlijke omgang weet men zich als mens bejegend terwijl men zich door behandelaars vaak eerder als patiënt bejegend voelt. Ook de behoefte aan betrokkenheid tussen behandeling en geestelijke verzorging komt naar voren. Er wordt aangegeven dat de geestelijk verzorger een luisterend oor, steun, houvast, rust en troost biedt. Verder wordt genoemd dat de geestelijk verzorger een bemiddelende rol heeft op het niveau van de hulpverlening en een adviserende rol met betrekking tot de organisatie.

4 Literatuuronderzoek: geestelijke verzorging aan ouderen

Dit hoofdstuk bevat een weergave van mijn literatuurstudie naar geestelijke verzorging aan ouderen. Ik omschrijf de term geestelijke verzorging volgens de definitie van de VGVZ en daarna komen andere definities aan de orde. Vervolgens wordt de focus in de paragrafen na § 4.2 gelegd op geestelijke verzorging aan ouderen. In § 4.3 tot en met § 4.6 komen achtereenvolgens de methodiek of benadering, rituelen, de rol van de geestelijk verzorger en de persoon van de geestelijke verzorger aan de orde. Tot slot wordt in dit hoofdstuk een antwoord gegeven op de eerste twee deelvragen naar aanleiding van de hoofdvraag die geformuleerd zijn in § 1.3.

4.1.1 Definitie

Alvorens ik inga op geestelijke verzorging aan ouderen verhelder ik hier eerst het begrip in het algemeen aan de hand van de definitie van de Vereniging voor Geestelijk verzorgers in zorginstellingen (VGVZ). Daar wordt de volgende definitie van Geestelijke verzorging gegeven: '*Geestelijke verzorging is de professionele begeleiding, hulpverlening en advisering bij zingeving en levensbeschouwing.*' De term 'geestelijk' is richtinggevend in de definitie. Zo wordt de dimensie van betekenisgeving en levensoriëntatie benadrukt waarbij aandacht is voor het totale menselijke bestaan en de persoonlijke eigenschappen ervan. Mooren en Walton spreken van een geestelijk perspectief dat vorm krijgt in zingeving en levensbeschouwing.⁶³ Zoals verwoord in § 1.4 duidt de term zingeving op het zingevingsproces in de breedste zin van het woord. De term duidt op het meer actieve, informele en individuele aspect van het proces waarmee mensen hun leven ordenen en betekenis geven. Levensbeschouwing wordt gezien als het meer reflectieve, formele en gezamenlijke aspect van zingeving zoals dat bijvoorbeeld in de religieuze en humanistische tradities wordt vorm gegeven.⁶⁴ Zowel zingeving als levensbeschouwing moeten we zien in al hun dimensies, waaronder de existentiële-, spirituele-, ethische- en esthetische dimensie. Concreet vertaald naar de doelgroep, intramuraal wonende ouderen, betekent dit dat geestelijke verzorging gericht is op de alledaagse en existentiële zingeving. Dat laatste kan gaan over geloof in God, maar dat hoeft niet.

4.1.2 Geestelijke verzorging breder omschreven

Naast de definiëring door de VGVZ benoem ik in deze paragraaf enkele andere definities om het zicht op de context waarbinnen mijn onderzoek plaats vindt te verbreden. Ik licht dan ook die aspecten uit de verschillende definities die mogelijk van belang zijn met het oog op mijn onderzoek.

Bouwer baseert zijn definitie op de definitie van de VGVZ van 2010.⁶⁵ '*Geestelijke zorgverlening is de professionele en ambtshalve begeleiding en hulpverlening aan mensen bij zingeving van hun bestaan vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging en de professionele advisering inzake ethische en/of levensbeschouwelijke aspecten in zorgverlening of beleidsvorming.*'⁶⁶ Opvallend en interessant met het oog op het onderzoek is dat hij niet spreekt van geestelijke verzorging maar van geestelijke zorgverlening. Hij doet dit omdat hij etymologisch en fundamenteel een groot verschil ziet tussen de twee begrippen. Verzorgen heeft de betekenis in zich van voorzien in lichamelijke behoeften. Het

⁶³ Mooren, J.H. en M. Walton, *Geestelijke verzorging, over de veelvormigheid en fluïditeit van het geestelijke*, Tijdschrift geestelijke verzorging, jaargang 16 nr. 70, p.29.

⁶⁴ *Beroepsstandaard geestelijk verzorger*, VGVZ, 2015, p. 30-31.

⁶⁵ *Beroepsstandaard voor de geestelijk verzorger in zorginstellingen*, Amersfoort 2010, p. 9.

⁶⁶ Bouwer, J., *Van de kaart naar het gebied, Het domein van de geestelijke zorgverlening*, Kampen 2003, p. 3.

begrip zorg daarentegen verwijst naar bezorgdheid, naar de toewending, behartiging en leniging. In het woord verzorging klinkt een ongelijkwaardigheid door, wat niet het geval is bij het woord zorg. Het woord zorg verenigt de aspecten van cure en care in zich.⁶⁷ Ook valt het op dat hij spreekt over 'zingeving van hun bestaan'.

Zock neemt ook de eerdere definitie van de VGVZ als uitgangspunt en plaatst daar enkele kanttekeningen bij. Het bijzondere van geestelijke verzorging is de persoonsgerichte, holistische benadering, de aandacht voor de existentiële dimensie van zingeving en de gerichtheid op de evaluatieve aspecten in het zingevingsproces. Zingeving is volgens haar een omvattende term die religieuze en niet religieuze meer of minder afgebakende vormen van levensbeschouwing aanduidt, die zowel functioneel als inhoudelijk, praktisch en theoretisch benaderd kunnen worden.⁶⁸ Zij ziet de geestelijk verzorger dan ook eerder als een zingevingspecialist dan als een religieuze functionaris.

Ook Veltkamp zet in bij de eerdere definitie van de VGVZ en plaatst daar eigen kanttekeningen bij. Zingeving is het formele object van de geestelijk verzorger en hoort dan ook tot de corebusiness. De geestelijke verzorging dient er altijd op gericht te zijn dat heel de mens tot zijn recht komt. Met het oog op de heilzaamheid van de mens bemoeit hij zich met het geheel van de zorg. Geestelijke verzorging is in zijn ogen dan ook bemoeizorg.⁶⁹

Ter Borg gebruikt in zijn definitie niet de woorden begeleiding en hulpverlening. *Geestelijke verzorging is het zorgdragen voor het in stand houden, herstellen of versterken van de kaders waarmee mensen hun leven zin geven.*⁷⁰ Hij ziet zingeving als alles wat we tegen komen in een zodanig kader plaatsen dat we er raad mee weten. Hij onderscheidt zingeving op verschillende niveaus. Volgens hem is er een ononderbroken lijn van de praktische zingeving, van het onmiddellijk in kaders plaatsen van gebeurtenissen naar de uiteindelijke zingeving, waarbij het gaat over het plaatsen van gebeurtenissen in het licht van de eeuwigheid.⁷¹

Van Buuren verstaat geestelijke verzorging als het mobiliseren van spirituele krachten die in elk mens schuilen.⁷² Spiritualiteit is voor hem het domein van de geestelijk verzorger. De definitie geeft ook de werkwijze en de methode weer: *'het tevoorschijn roepen of als een vroedvrouw tevoorschijn laten komen wat in elk mens (reeds) aanwezig is aan bronnen voor geestelijk leven en herstel.'*⁷³

Er zijn dus allerlei betekenisvolle termen om aan te duiden wat geestelijke verzorging is en hoe het domein ervan geduid kan worden.⁷⁴ Mooren en Walton introduceren de begrippen

⁶⁷ Bouwer, J., *Van de kaart naar het gebied, Het domein van de geestelijke zorgverlening*, Kampen 2003, p. 3.

⁶⁸ Zock, H., *Niet van deze wereld? Geestelijke verzorging in zingeving vanuit godsdienstpsychologisch perspectief*, Tilburg 2007, p. 9.

⁶⁹ Veltkamp, H., *Domein, identiteit en passie van de geestelijk verzorging*. In J. Doolaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 152-153.

⁷⁰ Borg, M.B., ter, *Waarom geestelijke verzorging? Zingeving en geestelijke verzorging in een moderne maatschappij*, Nijmegen 2000, p. 8.

⁷¹ Borg, M.B., ter, *Waarom geestelijke verzorging? Zingeving en geestelijke verzorging in een moderne maatschappij*, Nijmegen 2000, p. 8.

⁷² Buuren, A. van, *Het krachtenveld van Geestelijke verzorging*. In J. Doolaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 180.

⁷³ Walton, M., *Hoe waait de wind? Interpretatie van geestelijke verzorging door cliënten van de ggz*, Tilburg 2014., p. 20.

⁷⁴ Smeets definieert Geestelijke verzorging als spirituele zorg waarbij spiritueel in levensbeschouwelijke zin moet worden verstaan, zowel met het oog op cliënten als met het oog op de Geestelijk verzorger zelf. In het levensbeschouwelijke onderscheidt hij de drie dimensies van cultuur, betekenisgeving en ritualiteit. Hij spreekt niet over begeleiding en hulpverlening maar alleen over

veelvormigheid en fluïditeit. Veelvormigheid duidt op het feit dat de geestelijk verzorger in toenemende mate te maken heeft met een grote diversiteit aan levensbeschouwelijke oriëntaties. De term fluïditeit wijst op allerlei veranderingsprocessen die in de samenleving plaats vinden.⁷⁵ Mijn onderzoek vindt dus plaats in de breedte van deze terminologie. De issues genoemd naar aanleiding van bovenstaande onderzoeken roepen met betrekking tot mijn onderzoek vragen op. Welk beeld hebben de ouderen van de geestelijk verzorger. Zien zij hem als een zingevingsspecialist of een religieuze functionaris? Is hij voor hen meer een hulpverlener of een vroedvrouw? Welke verwachtingen hebben ouderen van de geestelijk verzorger? Is er in hun vraag om geestelijke verzorging ook de verschuiving van een traditionele spirituele zorg naar een meer universele zorg te zien? Hoe duiden zij de effecten van geestelijke verzorging? Gebruiken zij ook bepaalde metaforen? Welke thema's worden er besproken in het contact met de geestelijk verzorger? Dit zijn vragen die raken aan de onderzoeksvragen en die in hoofdstuk 5 uitgewerkt worden.

4.2 Geestelijke verzorging aan ouderen.

Nadat de geestelijke verzorging eerst meer algemeen besproken werd, wordt in de volgende paragrafen de thematiek van geestelijke verzorging aan ouderen besproken.

4.2.1 Ouderen in een verpleeghuis

Mensen worden gemiddeld steeds ouder. Hoewel het verouderingsproces voor iedereen verschillend verloopt nemen over het algemeen de fysieke en psychische mogelijkheden af bij het ouder worden. In de postmoderne samenleving betekent dit ouder worden in een cultuur waarin de eerdere bindingen met tradities steeds meer verdwijnen. Ouderen kunnen niet meer of minder gemakkelijk terugvallen op eerdere sociale verbanden. Ouder worden lijkt steeds meer een individueel project te worden waarin autonomie en de eigen regie centraal dienen te staan. In de huidige eerste helft van de 21ste eeuw waarin de Nederlandse samenleving steeds meer een participatiesamenleving dient te worden, wordt van de ouderen gevraagd zelf, wanneer nodig, de eigen zorg te regisseren met behulp van een eigen netwerk. Zodra dit niet meer lukt, bestaat er na indicatie de mogelijkheid tot opname in een verpleeghuis. Er is dan dikwijls sprake van forse somatische en/of psychogeriatrische beperkingen. Door de maatschappelijke ontwikkelingen in de samenleving lijkt het ouder worden vooral een vraagstuk te zijn van een biologisch proces. De geest heeft ten opzichte van het lichaam een ondergeschikte plaats. In verband met het onderzoek lijkt het mij een belangwekkende vraag of en hoe de betrokken ouderen over dit proces van ouder worden spreken. Is het voor hen ook vooral een lichamelijk proces of wordt het ook beleefd als een spiritueel proces? Mulders gaat concreet in op deze vragen. Hij wil de vraag wat de ouderdom betekent voor een ieder die het direct en indirect betreft niet uit de weg gaan, temeer omdat de menselijke levensloop voor hem meer is dan de lichamelijkheid die zich afspeelt in tijd en ruimte.⁷⁶ Op deze wijze wordt het gesprek over de ouderdom niet gedomineerd door de wetenschappelijke feitelijkheid maar komt er ruimte voor het

begeleiding (guidance). Smeets, W., *Geestelijke verzorging; een dyadisch georiënteerde professie op het domein van de spirituele gezondheid*, Psyche en Geloof jaargang 18, 2007, nr 1-2, p. 103.

Mooren omschrijft de kern van geestelijke verzorging als het begeleiden van mensen met levensvragen en problemen vanuit levensbeschouwelijke kaders met het oog op ondersteuning van het geestelijk functioneren. Het geestelijk functioneren moet verstaan worden als de activiteit gericht op de relatie tussen persoonlijke betekenisgeving en algemeen universele noties. Hij spreekt dus niet over betekenisgeving, maar over betekenisgeving. Bron: Mooren, J.H. en M. Walton, *Geestelijke verzorging, over de veelvormigheid en fluïditeit van het geestelijke*, Tijdschrift Geestelijke verzorging, jaargang 16 nr. 70 p. 26 e.v.

⁷⁵ Mooren, J.H., M. Walton, *Geestelijke verzorging en de fluïditeit van het geestelijke*, Tijdschrift Geestelijke verzorging, Jaargang 16 nr. 70, p. 28.

⁷⁶ Mulders, P., *Beelden bij ouder worden*. In J. Doolaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 374.

existentiële. Juist de vragen op het existentiële vlak behoren naar mijn idee volop tot het domein van de geestelijk verzorger.

De Lange pleit in dit verband voor liefde voor de ouderdom. Liefde die volgens hem begint met de liefde voor het persoonlijke proces van ouder worden. *'A lack of love for our aging self can be an important obstacle, a blind spot, in the care we owe to the frail elderly. We do not understand them, cannot be near them, because we are instinctively running away from and turning our back to what reminds us of our aging. Therefore we should learn to love our aging selves.'*⁷⁷ Hoe meer we de eigen ouderdom omarmen en lief hebben, des te meer zullen we ook begrijpen wat er nodig is in de zorg voor ouderen. In het kader van mijn onderzoek is het een interessante vraag in hoeverre de geestelijk verzorger zelf het persoonlijk proces van ouder worden beleeft en hoe hij de mensen voor wie hij er is kan ondersteunen in het liefhebben van de ouderdom. Deze liefde zou versterkt kunnen worden door de aandacht voor betekenisgeving, omdat dit een handvat kan zijn voor de omgang met de eigen ouderdom en het er zijn voor ouderen en/of ouderen met beperkingen. Sprong-Bouwer deed als geestelijk verzorger onderzoek onder ouderen en zij kwam tot de conclusie dat er dikwijls sprake is van een eenrichtingsverkeer van vitale mensen naar zorgbehoefte ouderen. Zij stelt dat de balans tussen geven en nemen bij ouderen en in het bijzonder bij ouderen met beperkingen verstoord is.⁷⁸ Vanwege de beperkingen lijken ouderen uiterlijk minder te kunnen geven en gaan anderen om hen heen voor hen zorgen. In haar onderzoek komt naar voren dat ouderen feitelijk veel meer behoefte hebben om van betekenis te zijn, dan dat zij behoefte hebben aan zorg (ook al is er zorg nodig). Ze daagt naar aanleiding van dit onderzoek de betrokkenen dan ook uit om het geven van ouderen op welke wijze dan ook te versterken. Delen, ultieme zingeving en heling zijn daarin voor haar sleutelwoorden die alle aandacht van de geestelijk verzorger dan ook verdienen.⁷⁹

4.2.2 Ouderen en zingeving

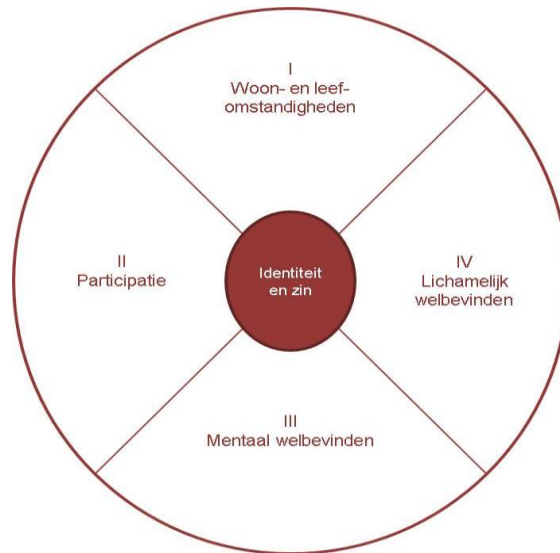
In paragraaf § 1.3 werd zingeving gedefinieerd als het domein van de geestelijke verzorging. De zingeving, betekenisgeving van het leven vindt in de situatie van gezondheid in de eigen leefomgeving en in de interactie binnen die leefomgeving plaats. De mogelijkheden die mensen daartoe hebben nemen dikwijls af in de situatie van ziekte, ouderdom of beperkingen, in het bijzonder wanneer er sprake is van een opname in het verpleeghuis. Hoe kan de eerdere of gewenste betekenisgeving vorm krijgen binnen de veranderde woon- en leefomstandigheden? Hoe kan er zorg geboden worden met het oog op de andere zorgdomeinen zoals participatie, lichamelijk- en mentaal welbevinden. Zingeving wordt dikwijls gezien als een deel van het mentaal welbevinden. Echter zin en identiteit kunnen de kern genoemd worden van alle zorgdomeinen zoals in de volgende figuur is afgebeeld.⁸⁰

⁷⁷ Lange, F., *Loving later life. An ethics of aging*, Grand Rapids / Cambridge 2015, p. 41.

⁷⁸ Sprong-Brouwer, M., *Ouderen doen er toe, Hoe de oudere mens vanuit een gemeenschap van betekenis kan zijn*, Zoetermeer 2014, p. 23.

⁷⁹ Sprong-Brouwer, M., *Ouderen doen er toe, Hoe de oudere mens vanuit een gemeenschap van betekenis kan zijn*, Zoetermeer 2014, p. 28.

⁸⁰ *Werken aan mentaal welbevinden, vijf startpunten voor de organisatie*, ActiZ 2010, p. 21

Zingeving heeft dan wel het meest te maken met het domein mentaal welbevinden. In dit domein gaat het om de persoonlijke levensinvulling, identiteit, religie en levensbeschouwing. Het mentaal welbevinden wordt in hoge mate bepaald door het vermogen tot zingeving.⁸¹ Toch kunnen we zingeving niet eenzijdig in dit domein plaatsen. Ook de items behorend bij het domein participatie, waarin het gaat om contacten, sociaal leven en dagbesteding dragen bij aan zingeving. Ditzelfde geldt voor de domeinen woon- en leefomstandigheden en lichamelijk welbevinden, waarin het respectievelijk gaat om de inrichting van de eigen leefruimte, de lichamelijke verzorging en de beleving ervan. Het is dan ook een boeiende vraag of en hoe de geïnterviewde bewoners spreken over deze zorgdomeinen wanneer zij spreken over zingeving en de betekenis van geestelijke verzorging. Levensvragen, de existentiële vragen over zingeving in het leven en de plaats in de wereld zijn vragen die in het bijzonder een rol spelen bij ouderen na opname in een verpleeghuis. In de Kwaliteitsstandaard Levensvragen worden zeven elkaar niet uitsluitende zinbehoeften genoemd. Ik omschrijf ze hier naar de context van mijn onderzoek:

- Doelgerichtheid: de behoefte om een levensperspectief te hebben, ergens naar toe te leven dat van waarde gevonden wordt.
- Begrijpelijkheid: de behoefte om de werkelijkheid van de situatie van de beperkingen te begrijpen en te verklaren.
- Eigenwaarde: de behoefte om zichzelf te waarderen ook in de situatie van somatische en/of psychogeriatrische beperkingen.
- Verbondenheid: de behoefte om verbonden te zijn met naasten en mensen met wie men samen leeft.
- Transcendentie: de behoefte om zichzelf deel te weten van een groter geheel. Dit kan bijvoorbeeld een religie zijn of een andere bron waar men steun en kracht uit put.
- Morele rechtvaardiging: de behoefte aan een gelegitimeerde manier van leven en achter de dingen te staan die men gedaan heeft en doet.
- Controle en competentie: de behoefte om invloed te hebben op het leven.⁸²

In de begeleiding en hulpverlening bij zingeving kunnen deze zinbehoeften de geestelijk verzorger aanknopingspunten bieden voor het omgaan met levensvragen.

⁸¹ *Werken aan mentaal welbevinden, vijf startpunten voor de organisatie*, ActiZ 2010, p. 34

⁸² Begemann, Ch., en M. Cuijpers, *Kwaliteitsstandaard Levensvragen, omgaan met levensvragen in de langdurige zorg voor ouderen*, Utrecht 2015, p. 20.

4.2.3 Eenzaamheid

In het contact dat bewoners met de geestelijk verzorger hebben kunnen verschillende thema's verbaal of non-verbaal, met behulp van rituelen en symboliek aan de orde komen. Mes verwijst in dit verband naar het praktijkproject van Depping⁸³ en noemt dan de volgende thema's: geloof, lijden, troost, schuld en vergeving, angst en vertrouwen, eenzaamheid en verlies en rouwverwerking. Onderwerpen van gesprek, als dat nog mogelijk is, zijn de lichamelijke achteruitgang of beperkingen waar de oudere mee te maken heeft. Kinderen, de eerdere en huidige relatie van de oudere met hen is een onderwerp dat met name door oudere vrouwen veel genoemd wordt. Oudere mannen spreken eerder over hun werk. Al is de tegenstelling in de praktijk dikwijls minder scherp.

Andere onderwerpen zijn afhankelijkheid, het leven in het verpleeghuis, verlies van mogelijkheden of de oorlog.⁸⁴ Eenzaamheid is een onderwerp dat extra aandacht vraagt. Het feit dat mensen steeds ouder worden en daardoor ook dikwijls meer met lichamelijke beperkingen te maken krijgen kan eenzaamheid in de hand werken. Over het algemeen wordt het sociale netwerk van ouderen kleiner doordat er naasten overlijden wat ook gevoelens van eenzaamheid op kan roepen. Vedders-Dekkers noemt op grond van onderzoek eenzaamheid één van de belangrijkste sociale problemen waar ouderen mee geconfronteerd kunnen worden. Zij gebruikt voor eenzaamheid de definitie van Linneman: *'Eenzaamheid betreft een verschil tussen de relaties zoals men die wenst en de relaties zoals men die, gegeven de situatie, gerealiseerd heeft.'*⁸⁵

Vedders-Dekkers noemt vervolgens verschillende soorten eenzaamheid: voorbijgaande-, situatiebepaalde-, kosmische, culturele, godsdienstige of innerlijke eenzaamheid.⁸⁶ Wil de geestelijk verzorger wanneer er sprake is van eenzaamheid van betekenis zijn, dan dient hij onderscheid te kunnen maken tussen deze verschillende soorten eenzaamheid. In de begeleiding van bewoners met eenzaamheid is het daarnaast ook van belang oog te hebben voor de oorzaken van eenzaamheid. Als deze bij de bewoner zelf liggen spreken we van intra-individuele oorzaken, zoals bijvoorbeeld de eenzaamheid veroorzaakt door de beperkingen zoals niet meer kunnen horen. Inter-individuele oorzaken hebben te maken met het verloren gaan van contacten in de ouderdom. De beeldvorming omtrent ouderen in de samenleving kan gezien worden als een maatschappelijke oorzaak.

Tot slot zijn er ook oorzaken die te maken hebben met de zingeving en betekenisgeving van het bestaan. Gaat het in de begeleiding van bewoners om de ondersteuning in de omgang met eenzaamheid. Ook naar de medewerkers en de organisatie heeft de geestelijk verzorger volgens Davids een taak als het gaat om voorlichting en advisering.⁸⁷ Immers herkennen verzorgenden de mogelijke eigen persoonlijke eenzaamheid en kunnen zij hiermee omgaan? Herkennen zij de eenzaamheid van ouderen of sluiten zij zich om welke reden daarvoor af? Dat laatste betekent dat zij mogelijk medeoorzaak worden van de vereenzaming.

4.2.4 Het levensverhaal

Het wonen in een verpleeghuis, zingeving en eenzaamheid, de eerder besproken thema's hebben allemaal een plaats in het levensverhaal van ouderen. Een verhaal van dikwijls vele jaren dat zich uitstrekt over verschillende generaties. Postema stelt dat dit levensverhaal drie interacterende dimensies kent. Allereerst de dimensie van buiten, de inter-individuele dimensie waarin het gaat om het verhaal waarbinnen je geboren bent en opgroeit. Daarnaast

⁸³ Depping, K., *Altersverwirrte Menschen seelsorgerlich begleiten 1: Hintergründe, Zugänge, Begegnungsebene*, Hannover 1997.

⁸⁴ Mes, R. *Hoe kom ik thuis?* Zoetermeer 2011, p. 112.

⁸⁵ Vedders-Dekker, J.D., *Eenzaamheid bij ouderen*. In J. Doolaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 401 - 402.

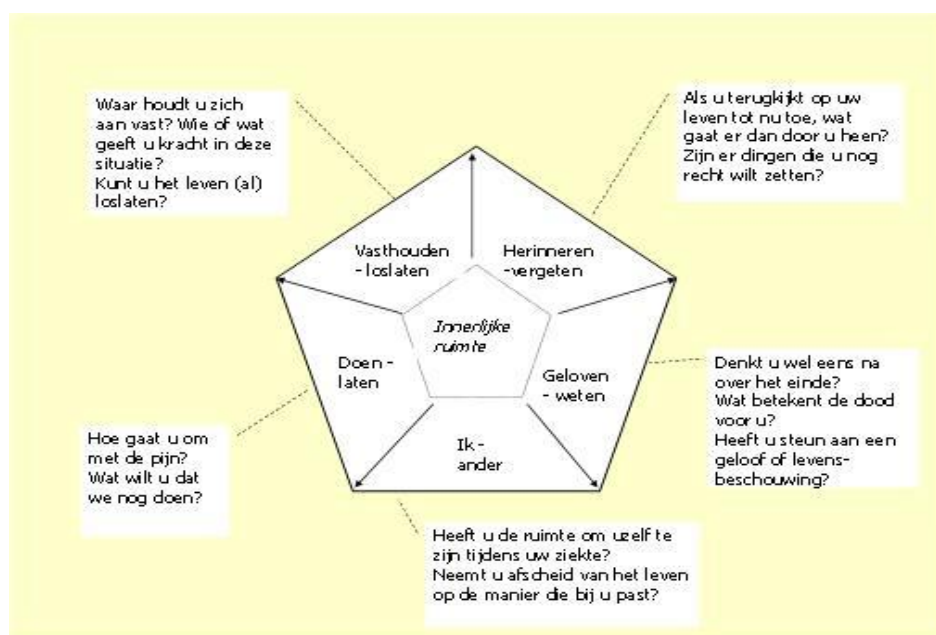
⁸⁶ Vedders-Dekker, J.D., *Eenzaamheid bij ouderen*. In J. Doolaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 401 - 402.

⁸⁷ Davids, E., *Geestelijke verzorging en eenzaamheid in een instelling*. In J. Doolaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 407.

speelt de intra-individuele dimensie een rol waarmee bedoeld wordt dat het individuatieproces bepaald wordt door psychische en fysieke mogelijkheden. De derde dimensie betreft de supra-individuele dimensie, waarin het gaat om de grote overstijgende verhalen over het hogere of God.⁸⁸ Het retroperspectief, waarin de werkelijkheid dikwijls botst met het ideaal van mensen, wordt bepaald door deze verschillende dimensies. De geestelijk verzorger probeert wanneer er sprake is van deze discontinuïteit mensen te helpen het levensverhaal te interpreteren vanuit een ander abstractieniveau of perspectief. Het zo terugblikkend vertellen van het levensverhaal kan mensen weer terug brengen naar de eigen identiteit en wortels en helend werken. Daarmee draagt het bij aan de zingeving van ouderen. Tromp spreekt in dit verband van reminiscentie en life review. Het eerste ziet hij dan als het ophalen en verwijlen bij herinneringen. Life review daarentegen omvat het meer gestructureerd terugkijken op de gehele levensloop vanuit een evaluerend perspectief.⁸⁹

4.2.5 Levensbalans

Ouderen in een verpleeghuis worden alleen al vanwege het samenwonen met andere oudere bewoners en vanwege de persoonlijke kwetsbaarheid geconfronteerd met het naderde levenseinde. Zin en betekenis worden in deze fase ook gevonden in het opmaken van de balans van het levensverhaal. Daarom is het opmaken van de levensbalans voor ouderen een belangrijk thema. Leget werkt met het oog daarop in zijn boek *Ruimte om te sterven* het middeleeuwse ars morendi model uit dat hij gebruikt voor spirituele zorg in de palliatieve fase, maar wat eveneens gebruikt kan worden wanneer daarvan nog geen sprake is.⁹⁰ In de richtlijn spirituele zorg plaatst hij een afbeelding van dit model.⁹¹

Elk mens staat in relatie tot het leven vanuit een eigen innerlijke ruimte. Dat is de basis. Van daaruit kan er gekeken worden door vijf verschillende vensters: ik en de ander, doen en laten, vasthouden en loslaten, vergeven en vergeten, geloven en weten. Zoals innerlijke ruimte de basis is, worden ook al de vijf spanningsvelden benaderd met het geven en

⁸⁸ Postema, F., *Geestelijke zorg geeft te denken – over levensverhalen van ouderen en geestelijke verzorging*, In J. Doolaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 412-414.

⁸⁹ Tromp, T., *Het verleden als uitdaging, Een onderzoek naar de effecten van lifereview op de constructie van zin in levensverhalen van ouderen*, Kampen 2011, p. 67.

⁹⁰ Leget, C., *Ruimte om te sterven, Een weg voor zieken, naasten en zorgverleners*, Tiel 2003.

⁹¹ Leget, C., en anderen in de Agorawerkgroep richtlijn spirituele zorg, *Spirituele zorg, landelijke richtlijn* (pdf), 2010.

ervaren van ruimte. Door zich bewust te zijn van deze vijf spanningsvelden kunnen ouderen zelf de balans opmaken van hun leven en indien mogelijk kunnen zij bepalen hoe zij met de spanningsvelden verder willen leven. Dit model kan de geestelijk verzorger helpen met ouderen in gesprek te gaan. De vensters helpen andere vragen te stellen.

4.3 Methodiek of benadering

Het in gesprek gaan over eerdergenoemde thema's vraagt om een passende benadering of methode. Belangrijke vragen hierbij zijn: welke benadering is het meest passend als het gaat om geestelijke verzorging voor intramuraal wonende ouderen? Is de doelgroep van dit onderzoek zich bewust van de methode of benadering die de geestelijk verzorger toepast? Mes stelt dat er vier criteria zijn voor een passende benadering: het model moet een theologische antropologie expliciteren, het dient flexibel te zijn, de doelgroep en context dienen goed in beeld te zijn en tenslotte moet het zielzorgconcept recht doen aan de complexiteit van alles wat er in het vak omgaat.⁹²

Belangrijke modellen die de laatste jaren in Nederland aandacht hebben gekregen zijn: het contextueel pastoraat van Meulink-Korf en van Rijn⁹³, Baarts presentietheorie⁹⁴, het hermeneutisch-narratief model van Ganzevoort en Visser⁹⁵ en geestelijke begeleiding volgens Andriessen⁹⁶. Met het oog op de doelgroep volgt hier een korte reflectie:

De contextuele begeleiding: in deze benadering staan de intergenerationele verbindende relaties centraal. De geestelijk verzorger heeft aandacht voor deze context waarbij hij een houding aanneemt van meervoudige partijdigheid en oog heeft voor de balans van het geven en nemen en loyaliteit in menselijke relaties. Dit doet hij door verbindende vragen te stellen. Kijkend naar de criteria van Mes is er een theologische antropologie. De mens wordt gezien als ten overstaan van God. Voor de doelgroep, bewoners in het verpleeghuis, zijn familierelaties dikwijls van groot belang. De context van de bewoner krijgt in deze benadering veel aandacht wat met name in situaties van lichamelijke- en/of psychogeriatrische aandoeningen van groot belang kan zijn. Mogelijk is de benadering minder flexibel doordat alle aandacht gericht is op het familiesysteem van de bewoner. Met het oog op het empirisch onderzoek is het een interessante vraag welke plaats de context heeft in de geestelijke verzorging en wat dat voor bewoners betekent.

De presentietheorie: in deze benadering staan de woorden 'aanwezig zijn' en 'nabijheid' centraal. De presentiebeoefenaar sluit aan bij het leven van de ander en heeft een open agenda die door de ander ingevuld mag worden. Er is een voortdurende relationele afstemming. Er wordt aangehaakt bij een theologisch antropologisch mensbeeld, waarin de menselijke waardigheid centraal staat. De vraag is hoe bewoners in een verpleeghuis deze voortdurende relationele afstemming, waarbij er geen sprake is van interventies, ervaren. Is er voldoende oog voor flexibiliteit en complexiteit in deze benadering? Dit omdat bewoners met somatische- en/of psychogeriatrische aandoeningen vanwege de beperkingen soms ook sturing nodig hebben en niet gebaat zijn bij presentie met minimale interventies.

Het hermeneutisch narratief pastoraat: deze methode vertrekt vanuit een theologische antropologie. Het levensverhaal van de mens staat centraal. In de geestelijke verzorging gaat het dan om de wijze waarop in de structuur van iemands verhaal de hermeneutische verbinding met het verhaal van God zichtbaar wordt. In de zorg voor oudere verpleeghuisbewoners lijkt mij het lange levensverhaal van groot belang. In de praktijk blijkt

⁹² Mes, R., *Hoe kom ik thuis, Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorgconcept*, Zoetermeer 2011, p. 123.

⁹³ Meulink-Korf, H., Contextuele begeleiding. In J. Doolaard (red.) *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 388-400.

⁹⁴ Baart, A., Heijst, A. van, *Inleiding: een beknopte schets van de presentietheorie, Sociale interventie*, 2003, jaargang 12, nr. 2, p. 5-8.

⁹⁵ Ganzevoort, R., en J. Visser, *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*, Zoetermeer 2007, p. 100.

⁹⁶ Andriessen, H., *Oorspronkelijk bestaan: Geestelijke begeleiding in onze tijd*, Baarn 1995, p. 27-37.

het dikwijls moeilijk om dit te verwoorden en te verwerken omdat het narratieve vermogen aangetast is door somatische en-/of psychogeriatrische aandoeningen. De vraag is dan ook hoe geestelijk verzorgers in de zorg voor deze doelgroep met deze benaderingswijze kunnen werken en welke betekenis dit heeft voor de bewoners.

Geestelijke begeleiding: Van Knippenberg omschrijft deze methodiek als een vorm van interactie waarin de één de ander bijstaat de eigen levensweg te richten en in te richten vanuit de oriëntatie van het mysterie dat wij God noemen.⁹⁷ Het doel hiervan is het geestelijke in het leven van mensen te bevorderen, mensen te helpen geestelijk te groeien en een eigen religieuze identiteit te (her-)vinden. Er is een theologische antropologie aanwezig. Een boeiende vraag met het oog op het empirisch onderzoek is of en hoe ouderen deze benadering ervaren. Ervaren zij een vorm van geestelijke groei hierdoor? En wat betekent het mystagogische element en de aandacht voor het gebruik van beelden en symbolen in deze benadering voor hen?

Het multidimensionele zielzorgconcept van Nauer: Zij duidt dit als *'de bekommernis om de complexe en ambivalente mens in zijn totaliteit zowel in het dagelijks leven als in geluks- en crisismomenten en ondanks ziekte, handicap, gebrekkigheid, chronische ziekte, doodsangst, eenzaamheid, vertwijfeling, hopeloosheid, fragmentariteit, lijden, nood, armoede.'* Zij bedoelt daarmee er zorg voor te dragen dat het leven in zijn volheid ervaren kan worden.⁹⁸ Mes ziet in dit concept een drietal perspectieven (Bijbels, psychologisch en sociologisch) die relateren aan vier dimensies (geest, lichaam, psyche en context). De geestelijk verzorger werkt multiperspectief en past zijn kijkrichting of perspectief aan op grond van een dimensie die aandacht verdient.

Uit de interviews die Mes deed onder geestelijk verzorgers komt naar voren dat geestelijk verzorgers verschillende benaderingen naast elkaar gebruiken. Kijkend naar mijn empirisch onderzoek is het van belang of een benadering ook invloed heeft op de betekenis die bewoners toekennen aan geestelijke verzorging.

4.4 Rituelen

In bovengenoemde methodieken zijn rituelen van grote betekenis. Hekking verstaat onder een ritueel: *'een tevoren volgens een bepaalde structuur min of meer vastgelegd gebeuren waarin met name door middel van symbolen, symboolhandelingen en symbooltaal getracht wordt het voor de deelnemers heldere doel op een ervaarbare wijze te bereiken.'*⁹⁹ Rituelen zijn in het bijzonder in de context van het verpleeghuis van belang. Rituelen kunnen verbindingen of overgangen mogelijk maken of vergemakkelijken. Dat wat eerder zin gaf past soms niet meer bij de gebroken werkelijkheid van lichamelijke of andere beperkingen in de veranderde woonomgeving. Juist in een ritueel kan er dan zin en troost ervaren worden, doordat tegenstellingen met elkaar verbonden worden zonder dat ze als tegenstellingen opgeheven worden. Ook wanneer bewoners met psychogeriatrische beperkingen te maken krijgen zijn rituelen van belang. Daar waar niet alles meer rationeel begrepen kan worden blijft de gevoelswereld die aangeraakt wordt door het ritueel dikwijls nog lang intact. In de volgende paragraaf wordt besproken in welke zin de rol die de geestelijk verzorger hierin aanneemt van belang is.

4.5 De rol van de geestelijk verzorger

De geestelijk verzorger kan vanuit de eigen persoonlijkheid, professionaliteit en binnen de context van het werk op een creatieve en vrije wijze kiezen welke rollen hij aanneemt in het

⁹⁷ Knippenberg, T., van, *Existentiële zielzorg: Tussen naam en identiteit*, Zoetermeer 2005, p. 69.

⁹⁸ Mes, R., *Hoe kom ik thuis, Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorgconcept*, Zoetermeer 2011, p. 244.

⁹⁹ Hekking, R.W.M., *Rituelen helpen – over rituelen in het verpleeghuis*, In J. Doolaard (red.), Postema, F., *Geestelijke zorg geeft te denken – over levensverhalen van ouderen en geestelijke verzorging*, In J. Doolaard (red.), Nieuw Handboek geestelijke verzorging, p. 433.

werk, Met het oog op mijn onderzoek is het van belang welke rollen hij aanneemt naar de bewoners. In de praktijk zal hij afwisselend verschillende rollen aannemen, al naar gelang de situatie dat vereist. Binnen dit onderzoek is van belang of en in hoeverre het rollenpatroon van de geestelijk verzorger invloed heeft op de betekenis die de bewoner ervaart in de begeleiding en hulpverlening van de geestelijk verzorger.

De beroepsstandaard van de VGVZ benoemt als het gaat om de relatie met de cliënt de rollen van begeleider, representant en voorganger.¹⁰⁰ In de eerste rol is de geestelijk verzorger een individuele begeleider en groepsbegeleider van mensen bij levenscrises en met het oog op spiritualiteit en levenskunst. In deze begeleiding wordt de coping ondersteund. De geestelijk verzorger fungeert daarnaast ook als representant als hij, indien gewenst, als vertegenwoordiger van een levensbeschouwelijke traditie optreedt en levensbeschouwelijke thema's een plaats geeft. In vieringen of andere bijeenkomsten of wanneer de geestelijk verzorger rituelen begeleidt, is hij voorganger.

Bij bovengenoemde rollen gaat het om een paar algemene rollen. Nauer staat een multiperspectivische invalshoek voor.¹⁰¹ Vanwege de bemoeilijkte communicatie met intramuraal wonende ouders benoem ik hier uitgebreid de rijkdom aan rollen die zij schetst. Door bewust te kiezen voor een specifieke rol passend bij de oudere bewoner met de specifieke beperkingen heeft communicatie meer kans van slagen

Als het gaat om Bijbelse formuleringen denkt zij bijvoorbeeld aan ambtsdrager, vertegenwoordiger van de kerk, theoloog, Bijbelkenner, biechtvader, sacramentenbedienaar, bidder, geroepene, spiritueel mens, in God rustende mens, Godzoeker, spirituele grensganger, trooster, voorspreker, begeleider, degene die erbij blijft en medemens.

In meer psychologische concepten gebruikt zij de woorden: gesprekspartner, deelnemer aan de discussie, verdediger van een thema, voorzitter, faciliteerder, vertegenwoordiger van een zinprincipe, iemand die groei stimuleert, symboolspecialist, klaagmuur, gever van impulsen, rustverstoorder en coalitiepartner.

In sociologische zin spreekt zij over de rollen van een spontaan handelend mens, helper van mensen in nood, stem van de stemlozen, verdediger van rechtelozen, profeet, aanklager van mistoestanden, medestrijder, buitenstaander, religieuze symboolfiguur, degene die weerstand biedt, vroedvrouw, iemand die ruimte in stand houdt, clown, bemiddelaar, voorbijganger, verhalenverteller, kunstenaar, verdediger van pluraliteit en denker in spanningsverhoudingen.¹⁰² Het spreekt voor zich dat elke rol een andere betekenis uit kan lokken. In het praktijkonderzoek dient er daarom aandacht te zijn voor deze rollenpatronen.

4.5 De persoon van de geestelijk verzorger

In mijn werk als geestelijk verzorger merk ik in de praktijk steeds meer dat de persoon van de geestelijk verzorger een belangrijke rol speelt in het werk. Dit blijkt wat mij betreft met name uit de feedback die andere geestelijk verzorgers en ik ontvangen van bewoners, familie, vrijwilligers en in mindere mate ook van andere collega's. Deze feedback raakt dikwijls meer aan de persoonlijkheid van de geestelijk verzorger dan aan de professie, hoewel die er natuurlijk ook is. In de feedback klinkt dan door wat de persoonlijkheid van de geestelijk verzorger voor de ander betekent. Ik krijg zelf de indruk dat dit het meest te maken heeft met de authenticiteit van de geestelijk verzorger. Steijger noemt op grond van het promotieonderzoek van Kievit onder geestelijk verzorgers de innerlijke ruimte een voorwaarde voor authenticiteit.¹⁰³ Leget beschrijft het begrip innerlijke ruimte overdrachtelijk gesproken als een zodanige gemoedstoestand waarbij iemand in staat is zich te verhouden

¹⁰⁰ *Beroepsstandaard geestelijk verzorger*, VGVZ, 2015, p. 30-31.

¹⁰¹ Nauer, D., *Seelsorgekonzepte im Widerstreit; ein Kependium*, Stuttgart: Kohlhammer 2001, p. 420-421.

¹⁰² Mes, M., *Hoe kom ik thuis? Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorgconcept*, Zoetermeer 2011, p. 166.

¹⁰³ Steijger, K., *Innerlijke ruimte als voorwaarde voor authenticiteit*, Tijdschrift Geestelijke verzorging, jaargang 15, nr. 66, p. 4.

tot de directe emoties en houdingen die door een situatie worden opgeroepen.¹⁰⁴ De geestelijk verzorger kan in de omgang en gesprekken met bewoners emotioneel geraakt worden. Door vanuit een metapositie hierop autobiografisch te reflecteren kunnen de eigen gevoelens een plek krijgen en kan de geestelijk verzorger een attitude van innerlijke ruimte voor de ander behouden. Deze innerlijke ruimte komt op de ander over als authentiek, echt of congruent. Het is deze authenticiteit die de bewoner uitnodigt om de eigen innerlijke ruimte in te nemen. Daarmee wordt ook het proces van betekenisgeving op gang gebracht. Zou het kunnen zijn dat juist in de omgang met ouderen met beperkingen de authenticiteit van de geestelijk verzorger van groot belang is? Of de beperkingen nu te maken hebben met somatische- en/of psychogeriatrische problemen, bijna altijd heeft de oudere het eerst te maken met achteruitgang van het rationele brein. Daardoor is mogelijk alles niet rationeel te begrijpen of te verwoorden. Het gevoelsmatige beleven blijft echter meestal het langst in tact. Bovendien ook al nemen het gehoor, het gezichtsvermogen en de communicatievermogens af, de elementaire dingen van het leven krijgen over het algemeen een grotere betekenis.¹⁰⁵ Daarom speelt voor de bewoners het beleven van congruentie en echtheid in de relatie met de geestelijk verzorger mogelijk een nog nadrukkelijker rol.

4.6 Samenvattend

Bovenstaande paragrafen beoogden een antwoord te geven op de deelvragen 1 en 2 zoals verwoord in § 1.3:

Deze deelvragen luiden als volgt:

1 Hoe wordt in de literatuur (de betekenis van) geestelijke verzorging aan ouderen omschreven?

2 Hoe worden in de literatuur de begrippen zingeving en levensbeschouwing met betrekking tot ouderen omschreven?

Bij het spreken over geestelijke verzorging aan ouderen in een verpleeghuis gaat het onvermijdelijk over lichamelijke, psychogeriatrische beperkingen en de veranderde woonsituatie. Hoe de oudere hiermee om kan gaan is mede afhankelijk van het levensverhaal en de mate van ervaren eenzaamheid. De levenssituatie met minder en andere mogelijkheden vraagt dikwijls om het opnieuw zoeken naar zin en betekenis. Zingeving kan hier gezien worden als de kern van de andere vier zorgdomeinen: lichamenlijk welbevinden, woon- en leefomstandigheden, participatie, mentaal welbevinden. Dit zingevingsproces is nauw verbonden met de levensbeschouwing van de bewoner. De geestelijk verzorger kan begeleiding en hulp geven bij het hervinden van persoonlijke zingevingsbronnen. In het contact met de geestelijk verzorger speelt het levensverhaal van de bewoner een belangrijke rol. Juist bij ouderen is er dikwijls sprake van het opmaken van de levensbalans. Afhankelijk van de persoon en de levenssituatie van de bewoners zal de geestelijk verzorger kiezen voor een bepaalde benadering of methodiek. Mes pleit daarbij voor het multidimensionaal zielzorgconcept waarbij er niet alleen aandacht is voor verschillende kijkrichtingen, maar ook voor de dimensies van geest, lichaam, psyche en context. Door deze manier van werken, zeker wanneer deze transversaal verbonden wordt met de missie en visie van de organisatie zal de geestelijk verzorger gemakkelijker aansluiting vinden bij de ouderen met beperkingen.¹⁰⁶ Het gebruik van rituelen, beelden en symbolen is van grote betekenis. Als het gaat om de persoon van de geestelijk verzorger lijkt authenticiteit op grond van een persoonlijke innerlijke ruimte een belangrijke voorwaarde, zodat degene die de geestelijk verzorger begeleidt ook een maximale eigen innerlijke ruimte in kan nemen. Als persoon en professional kan de geestelijk verzorger tal van rollen op zich nemen waardoor communicatie met name met ouderen met beperkingen meer kans van slagen heeft.

¹⁰⁴ Leget, C., *Ruimte om te sterven. Een weg voor zieken, naasten en zorgverleners*, Tiel 2013, p. 44.

¹⁰⁵ Lange, F., de, *Waardigheid, Voor wie oud wil worden*, Amsterdam 2010, p. 202.

¹⁰⁶ Het woord transversaal betekent hier dat de geestelijk verzorger gesprekken voert en samenwerkt met andere gremia in een organisatie, zoals het management.

5 Geestelijke verzorging aan ouderen, het onderzoek in de praktijk

In dit hoofdstuk worden de data die verkregen zijn uit de observaties, focusgroepen en individuele interviews weergegeven en geanalyseerd. Daarmee hoop ik de deelvragen 3, 4 en 6 geformuleerd bij de centrale onderzoeksvraag in § 1.3 te beantwoorden. Zo worden in § 5.2 de data beschreven aan de hand van de thema's, onderwerpen, interactie, zingevingskader en de persoon van de geestelijk verzorger. De deelvragen 5 en 8 komen aan de orde in § 5.3.¹⁰⁷ Het gaat dan om de betekenis van de geestelijke verzorging voor het welzijn van oudere bewoners. Vervolgens wordt een beschrijving gegeven van de klankbordgroep waarin de data van het onderzoek worden geverifieerd, waarna het geheel wordt samengevat. Alvorens bovenstaande aan de orde komt wordt in de eerste paragraaf een korte weergave gegeven van het onderzoeksveld.

5.1 Oriëntatie op het onderzoeksveld

Het onderzoek vond plaats in vier zorgcentra in Nederland in de regio's Amsterdam, Den Haag, Almelo en Brabant. Alle zorgcentra hebben een neutrale levensbeschouwelijke identiteit. In twee locaties zijn vrouwelijke geestelijk verzorgers werkzaam en in twee locaties mannelijke geestelijke verzorgers. De geestelijk verzorgers hebben allemaal een christelijke levensbeschouwing. De leeftijd van de geestelijke verzorgers varieert van 40 tot 55 jaar. In de verpleeghuizen waar het onderzoek plaats vond wordt niet kleinschalig zorg verleend. Op de afdelingen waar bewoners wonen, wonen meer dan tien bewoners. In totaal waren er dertig bewoners (22 vrouwen en 8 mannen) betrokken bij het onderzoek, een familielid, een teamleider en een activiteitenbegeleider. De leeftijd van de bewoners varieert van 64 tot en met 96 jaar. De levensbeschouwing van de bewoners is Protestants christelijk of Rooms Katholiek. Niet iedereen is praktiserend. Er zijn ook bewoners die niet religieus zijn in die zin dat ze niet in God geloven. De vijf bewoners die ik geïnterviewd heb zijn allemaal vrouwen. Drie van hen hebben een Protestantse levensbeschouwing en twee van hen zijn Rooms Katholiek. De leeftijd van deze geïnterviewden is 78, 83, 84, 94 en respectievelijk 96 jaar.

5.2 De geestelijk verzorger in relatie tot de bewoners

De volgende drie paragrafen beschrijven achtereenvolgens de onderwerpen die de bewoners met de geestelijk verzorger bespreken, de interactie tussen de geestelijk verzorger en de bewoners en de betekenis van de persoon van de geestelijk verzorger.

5.2.1 Onderwerpen

In deze paragraaf wordt besproken wat er aan de orde komt in het contact met de geestelijk verzorger, zowel in de groepsactiviteiten als in de individuele contacten. In de participerende observaties was er sprake van alledaagse onderwerpen: Hoe is het vandaag? Wat komt naar boven bij het luisteren naar een lied of het kijken naar een foto? In de groepsactiviteiten was er ruimte voor dat wat zich aandienende in het groepsgesprek. Eén groepsactiviteit werd heel concreet geleid aan de hand van het thema vakantie. Andere thema's die bewoners zich herinneren zijn: wijze woorden, onderwerpen die mensen aandragen, een Bijbelverhaal zoals de verloren zoon, biechten, dierbaren, lente en verzamelingen. In een verpleeghuis waar een mindfulness training voor bewoners gegeven werd, was ook aandacht voor de natuur.

Er is ook gevraagd naar onderwerpen in de individuele contacten. Het is te zien dat het echt over van alles en nog wat kan gaan. Mw. Vos geeft aan: *"Het is vrij ongericht."* Soms heeft

¹⁰⁷ De deelvragen 7 en 9 worden in hoofdstuk 6 behandeld.

iemand de behoefte om over zichzelf of de familie te praten en zijn hart uit te storten als er wat aan de hand is. Wat mensen over het algemeen bezighoudt gaat volgens haar over koetjes en kalfjes. *“Het gaat vaak over hele gewone dingen”*, zo zegt Mw. Dijk. Ook mw. Westra praat met de geestelijk verzorger over alles. Zij reageert heel direct: *“En heb het niet over geloof alleen. Heb het over de dingen die mensen interesseren. Je kan als geestelijk verzorger van alles aan bewoners vragen.”* Mw. Zeeuw verwoordt dat vooral het gesprek over het (sociale) leven of over hoe het vroeger was, mogelijk het verdriet en eenzaamheid van belang is. Mw. Soeters praat met de geestelijk verzorger over hoe zij in het leven staat. Het gaat dan bijvoorbeeld over bidden. Toch hoeven dat niet meteen heel diepe gesprekken te zijn. Volgens haar komt het gesprek vaak zomaar vanzelf op gang.

Duidelijk is dat de mannelijke bewoners gemakkelijker over de genoten opleiding en hun werk praten. Voor iedereen zijn het gezin van de bewoner of het ouderlijk gezin en de familie veelbesproken onderwerpen. Mw. Jansen: *“De ene keer gaat het over de familie en dan eh, ja, komen we op het geloof, als het gevolg daarvan.”* Het hoeft dus niet specifiek over het geloof te gaan. Mw. Albers verwoordt: *“Ja en dan hebben we contact en daar blijkt dus uit dat dat contact er ook kan zijn zonder godheid.”* Bewoners geven vrijwel allemaal aan dat er minder over het geloof gesproken wordt. Dat heeft volgens hen te maken met de secularisatie van deze tijd. Tijdens één van de observaties blijkt dat er wel vragen zijn m.b.t. het geloof: Dhr. Noord: *“Ja, als ze je op een gegeven moment jaren lang achtervolgen met verhalen over het bestaan van een God. Dan vind ik het op een gegeven moment belangrijk dat het bewezen wordt dat er een God is.”*

In alle observaties en interviews komt naar voren dat het gezin, huwelijk, kinderen, kleinkinderen en het eigen ouderlijk gezin belangrijke en veelbesproken onderwerpen zijn. Ook de worsteling met de lichamelijke beperkingen wordt gedeeld. Bewoners vinden bij de geestelijk verzorger ruimte om ingrijpende levensgebeurtenissen te verwerken. In de antwoorden van de bewoners is te zien dat de geestelijk verzorger in zulke gesprekken openingen geeft. Mw. Jansen verwoordt dat ook heel concreet: *“Nou, zij heeft de openingen gegeven. Het was al buiten dat ik haar sprak. Ze legde haar armen op mij... en toen vertelde ik.”* De openingen die de geestelijk verzorger geeft worden zichtbaar in de houding die de geestelijk verzorger aanneemt. Hier is dat een lichamenlijk gebaar. In andere situaties is de groet een opening of een luisterende houding.

In de gesprekken ontvangen bewoners iets van buitenaf waardoor zij verder kunnen. Mw. Jansen: *“Maar het komt van buitenaf. En dat heeft mij aangesproken, dat heeft mij altijd heel veel gedaan.”* In de openingen, dat wat de bewoners van buitenaf ontvangen ontstaat er ruimte om te vertellen over dat wat hen bezighoudt. Verschillende geïnterviewden spreken zo over het verwerkingsproces van het overlijden van een partner of de opname in het verpleeghuis. Er komt nadrukkelijk naar voren dat mensen zelf het onderwerp van gesprek bepalen. Mw. Jansen: *“Ik bepaal dat en daar haakt zij op in.”*

5.2.2 Interactie tussen de geestelijk verzorger en de bewoners.

Als het gaat om de interactie tussen de geestelijk verzorger is het opvallend dat de informele contacten een hele belangrijke rol spelen. Regelmatig bestaan de individuele gesprekken met de geestelijk verzorger uit korte contactmomenten. Dat kan een begroeting op de gang zijn of een ontmoeting rondom de kerkdienst of in de huiskamer. Bewoners hechten veel belang aan die korte momenten. In deze momenten vertelt de bewoner hoe het gaat of de geestelijk verzorger wijst de bewoners dan op een aanstaande activiteit. Mw. Zeeuw omschrijft het als volgt: *“Meestal gaat dat zo tussen neus en lippen door, zeg maar.”* Alle bewoners geven aan hoe belangrijk die korte ontmoetingen zijn.

Bewoners zien de geestelijk verzorger ook als een vertrouwenspersoon of bemiddelaar als er praktische zaken in het verpleeghuis niet goed verlopen. Dit kan gaan om technische problemen waar ze last van hebben, te weinig zorgmedewerkers of een behandeling waar ze zich niet in kunnen vinden. Volgens mw. Berg is de geestelijk verzorger uiterst geschikt om

te kijken naar en te denken over tegenstellingen tussen het management en de bewoners omdat ze weet heeft van beide kanten. Ze zegt daarover: *“Ja, en ze is niet partijdig. Ze zoekt naar een gemeenschappelijke grond.”* Zo ondersteunt de geestelijk verzorger de verbinding tussen bewoners en andere medewerkers. In de interactie is ook te zien dat verschillende bewoners de geestelijk verzorger wijzen op andere bewoners die mogelijk geestelijke verzorging nodig hebben. Bewoners verbinden de geestelijk verzorger dus met andere bewoners. Evenzo verbindt de geestelijk verzorger de bewoners met elkaar in de groepsactiviteiten.

5.2.3 De geestelijk verzorger als persoon

In deze paragraaf wordt stil gestaan bij het zingevingskader, de levensbeschouwing of het geloof en de persoon van de geestelijk verzorger in het contact met bewoners. Het komt opvallend vaak naar voren dat de persoon van de geestelijk verzorger erg belangrijk is voor bewoners. In alle data komt naar voren dat men er veel waarde aan hecht dat de geestelijk verzorger mens met de mensen is. Mw. Westra verwoordt: *Weet je, het is gewoon een fantastisch mens. En daarin is hij een goed mens.* Op mijn vraag wat ze daarmee bedoelt antwoordt ze dat de geestelijk verzorger zichzelf is, genoeglijk en gemoedelijk, niet afstandelijk, maar spontaan.

Door een aantal bewoners wordt van verschillende geestelijk verzorgers nadrukkelijk gezegd dat ze heel lief zijn. Mw. de Jong: *“Het is echt een heel lief mens hoor.”* Mw. Jansen drukt het als volgt uit: *“En ik zeg dat ze ook altijd dienstbaar is. Ja, ja, ik vind ze heel lief, ja heel lief.”* Daarbij wordt een heel aantal keren genoemd dat men er oog voor heeft dat de geestelijk verzorger goed gekleed gaat en er verzorgd uitziet. Andere dingen die in dit verband genoemd worden zijn: vriendelijkheid, gemakkelijk kunnen praten, uitstraling, openhartigheid en eerlijkheid. Ook de inzet van de persoon van de geestelijk verzorger wordt gewaardeerd. Mw. Zeeuw: *“Ik vind dat hij gruwelijk zijn best doet.”* Mw. Jansen: *“Daar ben ik haast wel zeker van dat hij zich volledig geeft.”* Gelijkwaardigheid wordt ook genoemd in de interviews. Mw. Jansen: *“Kijk, de mens praat gemakkelijker tegenover een medemens dan tegenover een hoge baas.”* Twee bewoners geven aan dat het van belang is dat de geestelijk verzorger een beetje losjes is. Mw. Soeters omschrijft dat als volgt: *“Toch wel een beetje vrolijkheid en de geestelijk verzorger moet wat amicaal zijn.”*

In de professionele omgang met de geestelijk verzorger hechten alle bewoners grote waarde aan de betrouwbaarheid. Mw. Jong: *“Je moet de geestelijk verzorger vertrouwen, zodat je dan je geheim dat je bij je draagt kunt openbaren.”*

Dat de bewoners zoveel waarde hechten aan de persoon van de geestelijk verzorger wil niet zeggen dat ze de kwaliteiten van de geestelijk verzorger niet belangrijk vinden. In de gesprekken over de deskundigheid van de geestelijk verzorger benoemen alle bewoners het grote belang van het goed kunnen luisteren. Mw. Dijk: *“Want eh, in zo’n groot huis met zoveel mensen en zoveel verzorgsters wordt veel gedaan, maar dat rustig naast de bewoners zitten, dat is er niet bij, maar wel door de geestelijk verzorger en dat vind ik belangrijk.”* Bij het spreken over luisteren worden woorden gebruikt als: zich werkelijk openstellen, zich kunnen verplaatsen en echte aandacht hebben voor. Verder wordt er van de geestelijk verzorger verwacht dat hij de weg wijst om troost te vinden. Verschillende bewoners noemen het belang van studie ter voorbereiding op het werk als geestelijk verzorger. Terwijl mw. Albers verwoordt dat de geestelijk verzorger in staat moet zijn om het gesprek optimistisch te houden, wijst dhr. Heer erop dat een geestelijk verzorger goed moet kunnen praten, snel een diep gesprek moet kunnen voeren en toegankelijk moet zijn. Ook het belang van goed kunnen preken zonder langdradig te zijn wordt genoemd.

Mw. Coop wijst op het belang van een ‘tegenover’ zijn. De geestelijk verzorger moet volgens haar aangeven of hij het eens is met een bewoner en dat recht in zijn gezicht zeggen. Over haar relatie met de geestelijk verzorger zegt ze: *“... ik had ook wel wat tegenwicht verwacht. Dat mis ik een beetje.”*

Mw. Soeters verwoordt dat het persoonlijke en de deskundigheid niet gescheiden moeten worden: *“Het moet een goede combinatie zijn. Maar dat uit te splitsen vind ik niet nodig. Je*

mag best goed merken dat de geestelijk verzorger iemand komt vertegenwoordigen.” Ze bedoelt daarmee te zeggen dat de levensbeschouwing van de geestelijk verzorger wel merkbaar mag zijn, in die zin dat wanneer een geestelijk verzorger zegt christen te zijn dit ook merkbaar moet zijn in zijn doen en laten. Ook andere bewoners spreken hierover: Mw. Bootsma: “De geestelijk verzorger draagt het ook uit, alles wat in de Bijbel staat.” Dhr. Heer zegt daarop: “Ja, de geestelijk verzorger draagt het uit. Dat kun je merken aan de preken.” Mw. Jong bevestigt dat: “Ja, ja, je ziet absoluut dat de geestelijk verzorger christen is.” Ook Mw. Bootsma stemt daar mee in: “Als het goed is, dan is het iemand die gelooft en echt luistert en vriendelijk is en doet wat er in de Bijbel staat, dan denk ik dat dat invloed heeft en belangrijk is.”

Het is dus voor bewoners van belang dat de levensbeschouwing van de geestelijk verzorger synchroon loopt met dat wat hij uitdraagt. Het maakt hen daarbij niet uit welke levensbeschouwing de geestelijk verzorger heeft. Mw. Westra verwoordt dit als volgt: “Nog nooit over gehad. Het kan me ook niet schelen. Hij is gewoon een goed mens en dat vind ik al genoeg. Hij heeft zijn waarde als mens en dat is belangrijk.” Terwijl zij de nadruk legt op ‘een goed mens zijn’ legt mw. Zeeuw meer de nadruk op het geloof: “Als hij niet in God geloofde...Ik denk niet dat hij een mens is van...Ik ga studeren en ik speld die mensen iets op. Nee, dat doet hij niet. Het kan niet zo zijn dat mensen die dit werk doen er niets van menen. Dat kan ik me niet voorstellen want de geestelijk verzorger is een voorbeeld. Hij is christelijk.” Omgekeerd zegt ze ook dat ze merkt dat het de geestelijk verzorger ook niets uit maakt of bewoners Rooms Katholiek zijn of niet. De geestelijk verzorger is bij iedereen betrokken volgens haar.

De persoon, de deskundigheid en de levensbeschouwing zijn zo dus nauw met elkaar verweven. In bovenstaande uitingen van bewoners is ook te zien dat het bij de persoon vooral gaat om de interactie die uit de persoonlijkheid voortvloeit, met name de unieke interactie die met de persoonlijkheid verbonden is. Dat is het wat mensen waarderen in de persoon. Wanneer mw. Westra bijvoorbeeld zegt dat de geestelijk verzorger een fantastisch mens is en mw. de Jong dat het een heel lief mens is, dan is dat de waardering voor de interactie die door hen ervaren wordt.

5.3 De bijdrage van geestelijke verzorging aan het welzijn van bewoners.

Nadat in de vorige paragrafen de interactie, gespreksonderwerpen en de persoon van de geestelijk verzorger aan de orde kwamen, wordt nu verwoord hoe bewoners spreken over de betekenis van geestelijk verzorging en hoe de betekenis verweven is met het welzijn van bewoners. Hiermee wordt een antwoord gegeven op de deelvragen 5 en 8 zoals deze verwoord zijn in § 1.3. Vanuit de participerende observaties, de focusgroepen en de individuele interviews wordt de betekenis van de geestelijke verzorging zichtbaar op drie terreinen. Bewoners ervaren de betekenis van de geestelijke verzorging in de individuele contacten, in de groepsactiviteiten en ze ervaren ook de betekenis van de geestelijk in verbindende rol die de geestelijk verzorger heeft in de zorgorganisatie. Deze drie terreinen worden achtereenvolgens besproken.

Ten eerste dient gezegd te worden dat het voor bewoners heel moeilijk is om woorden te geven aan de betekenis van geestelijke verzorging. Dat de geestelijke verzorging van betekenis is, wordt geduid in woorden als waardevol, heel goed en prettig contact. Het resultaat van het contact met de geestelijk verzorger dat ook te zien is als een vorm van betekenis is minder abstract voor bewoners. Bij doorvragen naar het resultaat van de geestelijke verzorging of de effecten, veranderingen na het contact met de geestelijk verzorger lukt het bewoners beter de betekenis te duiden. Mw. Dijk: “Ik vind het een prettig idee dat er iemand is waar je naar kan vragen als er wat is.” Mw. Albers: “Deze woorden van mijn overbuurvrouw beaamt ik totaal. Ik was ook erg blij met het optimisme, het gebeuren, het gevoel dat je allerlei dingen kwijt zou kunnen, ook op andere terreinen. Dat heeft mij dus de kick gegeven en ik dacht, nou, stel als ik ooit in de

ernstige zorgen kom, dan weet ik op wie ik mij kan richten. Dat had ik nog nooit uitgevonden.” Mw. Berg verwoordt dan dat de geestelijk verzorger iemand is bij wie je elk onderwerp aan kunt snijden. Dit wordt beaamd door andere bewoners. Mw. Berg: *“Niet om te zeggen wat je moet doen. De geestelijk verzorger denkt mee. Ja, de geestelijk verzorger denkt mee in de vragen die je als mens hebt.”* Het luisteren van de geestelijk verzorger is voor de bewoners van grote betekenis en wordt regelmatig genoemd. Mw. Coop: *“Een luisterend oor, dat is het aller... allerbelangrijkste.”* De grote waarde die bewoners hechten aan een luisterend oor wordt nog versterkt door het feit dat men niet met iedereen kan praten. De zorgmedewerkers hebben geen tijd, zo ervaren bewoners. Na ingrijpende levensgebeurtenissen zijn er niet altijd naasten die luisteren. Mw. Jansen: *“Dan zeiden ze dat ik niet over die narigheid moest beginnen. Niet praten. Niets zeggen.”* Verschillende keren wordt verwoordt dat de geestelijk verzorger een ondersteuning is in het algemeen, in een verwerkingsproces, maar ook bij de levensbeschouwing. Mw. Jansen: *“Nou, zij heeft de openingen gegeven.”* Mw. Soeters zegt daarover: *“Nou, een prettige ondersteuning in je geloof.”* Mw. Bootsma: *“Iemand met dezelfde... Je staat op één lijn met God samen. Nou ja, ik voel gewoon dat het mij helpt om verder te gaan.”* Mw. Berg: *“En de dingen die de geestelijk verzorger uit de Bijbel las hebben het verschil gemaakt.”*

Naast het feit dat bewoners door deze ondersteuning geholpen worden in hun verwerkingsproces, weten zij zich ook zelf gevormd en groeien zij in zelfinzicht. Ze leren meer dingen te zien en anders op zichzelf te reflecteren. Mw. Zeeuw zegt daarover: *“En ook mezelf accepteren. Je bent zoals je bent.”* Mw. Bootsma verwoordt: *“Ik heb veel aan die gesprekken. Dat geeft een enorme kracht. Ik dacht altijd dat alles door mij kwam.”*

Vier bewoners verwoordden de betekenis van de geestelijk verzorging ook met het woord rust. Mw. Kant geeft aan dat zij pas rust zou hebben als ze alles wat er in haar leven gebeurd is nog een keer aan de geestelijk verzorger zou kunnen vertellen. Mw. Zeeuw leerde van de geestelijk verzorger met behulp van mindfulness oefeningen hoe zij zichzelf tot rust kan brengen als zij onrustig is. Mw. Westra heeft veel aan de rust en het vertrouwen dat er van de geestelijk verzorger uit gaat en Mw. Soeters verwoordt: *“Nou, ik ben wat rustiger geworden.”*

Wat de betekenis van de groepsactiviteiten voor de bewoners is, wordt het scherpst geformuleerd door mw. Echt: *“Zo met zo’n stel bij elkaar te komen, dat kan alleen maar goed zijn. Dat helpt ons ook om dichterbij elkaar te komen.”* Drie bewoners benadrukken hoeveel de gezelligheid, het kopje koffie, het gesprek over koetjes en kalfjes rondom en in de groepsactiviteiten voor hen betekent. Men waardeert het contact, de ontmoeting met elkaar. Mw. Heer: *“Hoe meer mensen, hoe prettiger het is natuurlijk. De één heeft dit te vertellen en de ander dat.”* Echter ook de betekenis van de inhoud van deze groepsactiviteiten wordt benoemd. Mw. Soeters: *“Ik hou van zingen, dus het was voor mij een welkome plek een poosje.”* Mw. Dijk zegt over de betekenis van de groepsactiviteiten: *“Ik denk dat het heel erg belangrijk is, omdat we niet alleen elkaar kunnen troosten, maar dat de geestelijk verzorger ook kan wijzen op de allergrootste trooster, onze lieve Heer zelf.”*

In het spreken over de betekenis van de groepsactiviteiten worden ook de kerkdiensten genoemd. Bewoners hadden voordat zij in het verpleeghuis kwamen wonen meestal geen mogelijkheid meer om kerkdiensten te bezoeken. Nu worden zij daarnaar toegebracht. Ook niet kerkelijke bewoners gaan soms mee. Protestantse bewoners gaan ook naar Rooms Katholieke kerkdiensten en omgekeerd. Geen van de betrokkenen bij het onderzoek zegt hier moeite mee te hebben.

De genoemde betekenissen op het vlak van individuele contacten en groepsactiviteiten dragen zo bij aan het welzijn van bewoners. We spreken dan met name over het zorgdomein mentaal welbevinden. Het welzijn kan dan onderscheiden worden in het alledaags welzijn en het existentieel welzijn. Als het gaat om de bijdrage die de geestelijk verzorger levert aan het welzijn van bewoners dient ook de functie van vertrouwenspersoon of bemiddelaar die in § 5.2.2 genoemd is vermeld te worden. De geestelijk verzorger creëert samenhang en verbondenheid. Deze samenhang kan breed gezien worden en beperkt zich niet alleen tot

onderlinge verbondenheid tussen bewoners, maar ook tussen bewoners, het management en zorgmedewerkers.

5.4 Klankbordgroep

Na het empirisch onderzoek in de praktijk heb ik een feedbackbijeenkomst geleid voor een regionetwerk van geestelijk verzorgers tijdens een themamiddag die ze al gepland hadden. De bedoeling hiervan was feedback te ontvangen op mijn bevindingen. Voor de bijeenkomst ontvingen de betrokken geestelijk verzorgers een flyer om hen alvast aan het denken te zetten over de thematiek. (Zie bijlage 5.) Er waren zestien geestelijk verzorgers aanwezig. In het gesprek heb ik de focus gelegd op de betekenis van de groepsactiviteiten, de rol en de persoon van de geestelijk verzorger en de betekenis van het alledaagse. In dat laatste komt ook de betekenis van de individuele contacten die de geestelijk verzorger met bewoners heeft aan de orde.

Met betrekking tot de groepsactiviteiten hebben we gesproken over de betekenis van de verbondenheid die bewoners ervaren en of deze verbondenheid specifiek is voor de activiteiten die de geestelijk verzorger leidt. Er werd opgemerkt dat in groepen met bewoners die zwaardere zorg nodig hebben het contact in de groep loopt via de geestelijk verzorger. Bewoners kunnen dikwijls geen contact meer met elkaar maken. Als er bijvoorbeeld geantwoord wordt op een vraag herhaalt de geestelijk verzorger deze vraag, zodat de hele groep het antwoord kan horen. De geestelijk verzorger verbindt de bewoners zo met elkaar. Als argument dat de geestelijk verzorger hier echt iets in doet en dit anders doet dan andere disciplines werd genoemd dat de geestelijk verzorger de taal en de diepere lagen van communicatie kent. Het is dus voor de geestelijk verzorgers wel herkenbaar dat de geestelijk verzorger een belangrijke rol vervult in de onderlinge verbondenheid van bewoners. Naast deze rol van verbinder hebben we gesproken over de rol van vertrouwenspersoon en bemiddelaar in het huis waar men werkt. Een geestelijk verzorger vroeg zich af waarom bewoners bepaalde vragen en problemen niet rechtstreeks bespreken met de betrokken mensen. Daarop werden in de groep verschillende antwoorden gegeven: mogelijk heeft de geestelijk verzorger de moed om de verlegenheid te trotseren en ergens binnen te lopen om dingen werkelijk aan de kaak te stellen. Er werd ook genoemd dat de geestelijk verzorger mogelijk een constante factor in een huis is, omdat het verloop van medewerkers meestal groot is. Ook werd er benoemd dat de geestelijk verzorger waarschijnlijk vertrouwen uitstraalt en beter benaderbaar is, omdat men de geestelijk verzorger bijvoorbeeld beter kent dan iemand van de technische dienst.

Vervolgens heb ik de vraag aan de geestelijk verzorgers gesteld of zij zich bewust zijn van het belang van de persoonlijkheid van de geestelijk verzorger en of zij dat bewust inzetten. Het werd herkend in de groep dat de persoon van de geestelijk verzorger van belang is. Wie je bent en wat je uitstraalt doet er toe. Een geestelijk verzorger gaf aan dat er per definitie anders naar de geestelijk verzorger gekeken wordt dan naar een verzorgende, omdat je weer weg gaat na een bezoek. De geestelijk verzorger heeft tijd om te groeten en aandacht te geven. Verzorgenden hebben deze tijd dikwijls niet. Eén van de geestelijk verzorgers gaf aan dat zij ook op haar kleding let, op de kleuren en stijl zodat ze ook met haar kleding geen afstand creëert. Er werd opgemerkt dat bewoners er erg in hebben of de geestelijk verzorger met plezier het werk doet of niet. Dat bewoners anders naar geestelijk verzorgers kijken heeft volgens enkelen ook te maken met het feit dat geestelijk verzorgers tot op heden niet afgerekend worden op resultaten. Ze kunnen als ze willen meer tijd nemen voor bewoners. Met de groep heb ik gezocht naar een gemeenschappelijke deler als het gaat om de persoon van de geestelijk verzorger. Een paar keer werd het woord vrijheid genoemd. De vrijheid die de geestelijk verzorger heeft om zelf te kiezen hoe hij er voor een bepaalde bewoner is. Daarbij werd ook gedacht aan het sociale, het toegankelijke van de persoonlijkheid en de ontvankelijkheid voor allerlei soorten mensen. Deze betekenis van de persoonlijkheid is volgens een paar mensen niet exclusief van belang voor geestelijk verzorgers. Er werd aangegeven dat dit ook geldt voor maatschappelijk werkers en psychologen. Het verschil

met deze disciplines is dat zij het contact met bewoners weer beëindigen, terwijl geestelijk verzorgers deze op een bepaalde manier dikwijls voortzetten. Twee geestelijk verzorgers spraken daarbij over de reflectieve competentie van geestelijk verzorgers. Door meer op de eigen persoon te reflecteren heeft een geestelijk verzorger een breder referentiekader, zodat men meer ruimte kan maken voor de ander. Reflectie wordt zelfs kenmerkend genoemd voor personen die geestelijk verzorger worden. Daarbij gaat het naast de rationele ook om de emotionele reflectie.

Tot slot heb ik met de geestelijk verzorgers gesproken over het alledaagse. Uit de interviews kwam naar voren dat het spreken over het alledaagse voor bewoners van belang is. Dit werd herkend door de geestelijk verzorgers. Er werd opgemerkt dat het belang van het alledaagse groter wordt naarmate de kring van mensen om bewoners heen kleiner wordt. Bewoners voelen zich anders gehoord wanneer de geestelijk verzorger luistert. Bewoners delen van alles met geestelijk verzorger. Een geestelijk verzorger zei het als volgt: *“En dan kan het later zijn dat er een soort bondje ontstaat als je elkaar tegen komt. Zo van: “Daar hebben wij het over gehad. Het alledaagse wordt voor de bewoners anders als de geestelijk verzorger ernaar luistert.”* Een andere geestelijk verzorger gaf aan: *“Als je elkaar na zo’n ontmoeting en het delen van verhalen weer tegen komt, dan is dat een miniverdieping van het alledaagse, zeg maar.”*

5.5 Samenvattend

In dit hoofdstuk werden de onderzoeksresultaten besproken. Deze werden toegespitst op de onderwerpen die aan de orde komen in het contact met de geestelijk verzorger, de interactie, de persoon van de geestelijk verzorger en de bijdrage aan het welzijn van de oudere bewoners. Qua onderwerpen blijkt het dikwijls over alledaagse gewone dingen te gaan: gezin, huwelijk, familie, het vroegere ouderlijk gezin en het verwerken van ingrijpende levensgebeurtenissen. In het alledaagse raakt de geestelijk verzorger diepere lagen aan. De onderzoeksresultaten geven dan ook de indruk dat in dit alles het alledaagse erg belangrijk is. Ook komt nadrukkelijk naar voren dat de persoon van de geestelijk verzorger in het contact met bewoners van heel groot belang is. Het is voor bewoners niet gemakkelijk onder woorden te brengen wat de betekenis van de geestelijk verzorger voor hen is. Doorvragend naar effecten of resultaten blijkt het van belang te zijn dat de geestelijk verzorger luistert, ondersteuning geeft, met name bij verwerkingsprocessen en rust biedt. Het onderzoek maakt zichtbaar dat de geestelijk verzorger geen groot aantal rollen op zich neemt. De rol van vertrouwenspersoon of bemiddelaar valt wel op. Groepsactiviteiten worden erg gewaardeerd vanwege de onderlinge verbondenheid die daarin ervaren wordt. Het contact tussen bewoners onderling verloopt in groepsactiviteiten dikwijls via de geestelijk verzorger die de communicatie op een dieper niveau brengt.

De uitkomsten van de klankbordgroep sluiten aan bij bovenstaande. Als het gaat om de persoon van de geestelijk verzorger worden de woorden vrijheid, toegankelijkheid en ontvankelijkheid genoemd. Ook het belang van het alledaagse en groepsactiviteiten worden door alle geestelijk verzorgers betrokken bij de klankbordgroep herkend. Ze merken op dat het belang van het alledaagse groter wordt naarmate de leefwereld rondom bewoners kleiner wordt. Het alledaagse is naar mijn idee dan ook een uitdaging voor het domein van de geestelijk verzorger.

6 Verbinding empirisch- en literatuuronderzoek

Dit op één na laatste hoofdstuk beoogt een antwoord te geven op de volgende twee deelvragen zoals beschreven in § 1.3. Het betreft vraag 7 en 9:

7 Hoe verhoudt zich dat wat oudere bewoners naar voren brengen tot het domein van de geestelijke verzorging in termen van zingeving, levensbeschouwing, geloofsovertuiging en dergelijke?

9 Hoe kan het onderzoeksmateriaal theologisch geduid worden?

Hiermee wordt ook een verbinding gelegd tussen het literatuuronderzoek zoals beschreven in hoofdstuk 3 en 4 en het empirisch onderzoek in de praktijk in hoofdstuk 5. In § 6.1.1 en § 6.1.2 komt de verbinding met eerder onderzoek en geestelijke verzorging aan ouderen in een verpleeghuis aan de orde. In de volgende twee paragrafen worden het alledaagse, de persoon en spiritualiteit van de geestelijk verzorger verder uitgediept. In § 6.4 wordt de metafoer van de geestelijk verzorger als parelduiker beschreven, waarna het geheel wordt samengevat.

6.1.1 Het empirisch onderzoek en eerder onderzoek

In de participerende observaties en de interviews wekken de ontvangers van geestelijke verzorging die aan het woord zijn niet het indruk dat zij heel verschillend over geestelijke verzorging denken. Ook de verwachtingen die men heeft van de geestelijk verzorger of van geestelijke verzorging komen overeen. Alle ontvangers spreken over het belang van het luisteren, de ondersteuning bij verwerkingsprocessen en het bieden van rust. Deze onderzoeksresultaten zijn in zekere zin vergelijkbaar met de onderzoeksresultaten zoals genoemd in § 3.1 waarin Van der Loo spreekt over de steun en rust die door geestelijke verzorging geboden wordt in de context van het ziekenhuis. Dat in die context verwachtingen ten aanzien van geestelijke verzorging wel uiteen lopen heeft te maken met de pluriforme populatie van de ziekenhuispatiënten. Ik heb geen onderzoek gedaan naar de beeldvorming van geestelijke verzorging binnen de verschillende geledingen van de organisatie. Of er wel of geen overeenstemming is in de beeldvorming zoals Lang dit ziet in de psychiatrie is dan ook niet te zeggen. De data van het onderzoek laten niet zien in hoeverre bewoners behoefte hebben om de behandeling te betrekken bij de geestelijke verzorging. Het contact dat bewoners met artsen en andere behandelaars hebben is in de observaties en interviews niet aan de orde geweest, terwijl Pieper en Van Uden deze behoefte wel zien. De bewoners merken wel op dat zij zien dat de geestelijk verzorgers goed samenwerken met de teamleiders en activiteitenbegeleiders. De bewoners vinden dit erg belangrijk. Onder de betrokken bewoners is een verbreding van zingevingskaders te zien. Mw. Vos verwoordt dat als volgt: *“Ze praten heel weinig over hun geloof... Ja, het is veranderd. Het zijn de nieuwe heidenen.”*

Swinton en Mowat duiden dit als een verschuiving van de traditionele zorg naar een meer universele spirituele zorg zoals besproken in § 3.1. In de gesprekken die men onderling heeft en met de geestelijk verzorger is het gesprek over het alledaagse belangrijker geworden. In de interactie tussen de geestelijk verzorger en de bewoners valt het op dat de menselijke omgang van de geestelijk verzorger belangrijker is dan de deskundigheid en de levensbeschouwing van de geestelijk verzorger. Mw. Zeeuw zegt daarover: *“Hij is gewoon mens onder de mensen. Dat is het allerbelangrijkste... dat hij met mensen begaan is. Ik vind de persoon heel belangrijk, ik neem aan dat hij de dingen toch wel kan.”* Dit is ook wat Mes en Haspers in hun onderzoeken concluderen. De geestelijk verzorger weet zich allereerst mens, daarna professional en pastor.¹⁰⁸

¹⁰⁸ De belangrijkste resultaten van de genoemde onderzoeken worden besproken in § 3.1.

Voor de respondenten uit dit onderzoek is het moeilijk om de betekenis van geestelijke verzorging onder woorden te brengen. Als ze dit wel doen gebeurt dit in gewone taal waarmee ze iets zeggen over de geestelijk verzorger; een lief, goed en vriendelijk mens die een open en eerlijke uitstraling heeft en dergelijke. Mogelijk heeft de moeite om woorden te vinden ook met de beperkingen en de leeftijd van de respondenten te maken. Daarin zijn de uitkomsten van onderzoek dat Walton deed aanvullend. Cliënten betrokken bij zijn onderzoek gebruikten allerlei metaforen. Het betreft echter een andere doelgroep, namelijk cliënten binnen de psychiatrie.

In mijn onderzoek is er een nadruk te zien op de behoefte aan verbondenheid, aan groepsgesprekken. Dhr. Feenstra zegt daarover: *“Ik vind het ook wel eens mooi dat waar je zelf mee zit, dat je er met een ander over kunt praten. En dat je dan weet dat de ander er ook mee zit, want dat is wel zeker. Dat vind ik het punt, dat grijpt me...”* (Hij begint te huilen) Mw. Echt zegt daarop: *“Je moet de sfeer hebben. Het vertrouwen van mensen. Soms gaat het voorbij het praten, maar je probeert het elke keer weer op te vangen.”* Als het gaat om de behoefte aan onderlinge verbondenheid vult het huidige onderzoek de literatuur over eerder gedaan onderzoek aan waarin dit niet naar voren komt.

6.1.2 Vergelijking van het empirisch onderzoek met de literatuur over geestelijke verzorging aan ouderen.

De verpleeghuissituatie en de lichamelijke beperkingen van ouderen komen aan de orde, doordat bewoners er spontaan over praten met de geestelijk verzorger of via een thema dat de geestelijk verzorger aansnijdt in een groepsbijeenkomst. Zo vertelt mw. Zandstra over de verpleeghuissituatie naar aanleiding van het thema vakantie: *“Ja vorig jaar is het helemaal mis gegaan bij het naar bed brengen.”* Als bewoners spreken over lichamelijke beperkingen lijkt het in mijn onderzoek ook heel concreet te gaan over hoe men de lichamelijke op dat moment ervaart. Het spirituele proces met daarin ruimte voor het existentiële waarover Mulder schrijft¹⁰⁹ is voor mij als onderzoeker niet te herkennen. Mw. Vos is de enige respondent die aangeeft met de geestelijk verzorger te praten over het leven na de dood. Duidelijk is wel dat allen op zoek zijn naar zingeving, al wordt de persoonlijke zingeving nauwelijks concreet in woorden geuit. In de interviews verwoordden de bewoners zingeving het nadrukkelijkst in het zoeken van verbondenheid of gemeenschap met anderen. Mw. Zeeuw: *“Als je 's avonds kwart over zes rondrijdt, dan liggen de meeste mensen al in bed en dat vind ik erg. Dan denk ik: het lijkt wel een dodenhuis hier.”* Mw. Roest: *“Ja en ik ga bij iedereen buurten, dat kan ik gewoon. Ik heb mensen om mij heen nodig.”* Van de zeven zinbehoeften waarover de *Kwaliteitsstandaard levensvragen* spreekt is in mijn onderzoek de behoefte aan verbondenheid onder de respondenten dus het duidelijkst te zien.¹¹⁰ Deze verbondenheid wordt ervaren in de groepsactiviteiten die de geestelijk verzorger leidt. De geestelijk verzorgers betrokken bij de klankbordgroep bevestigden dit en zien dat de geestelijk verzorger de bewoners met elkaar verbindt, in het bijzonder tijdens groepsbijeenkomsten.

Mogelijk heeft de behoefte aan verbondenheid ook te maken met de eenzaamheid die ervaren wordt. Drie respondenten zeggen zelf niet eenzaam te zijn, maar ze zien wel

¹⁰⁹ Mulders, P., *Beelden bij ouder worden*. In J. Doolaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 374.

¹¹⁰ De andere zinbehoeften: doelgerichtheid, begrijpelijkheid, eigenwaarde, transcendentie, morele rechtvaardiging, controle en competentie komen niet aan de orde. Het feit dat de behoefte aan verbondenheid wel heel sterk ervaren wordt roept de vraag op of de andere zinbehoeften ervaren worden in die verbondenheid. Ook blijft het de vraag of en hoe de andere zinbehoeften een rol spelen in het leven van de bewoners. In de interviews heb ik me daar niet op kunnen richten en het is niet aan de orde geweest.

eenzaamheid bij anderen. Door anderen wordt de eenzaamheid concreet benoemd. Zo zegt mw. Dijk dat ze heel alleen is in haar verdriet en moeilijk met mensen kan praten. Ze is dan ook heel dankbaar dat ze wel met de geestelijk verzorger kan praten:

“Want, eh... een mens is dan toch een eenzaam levend dier. Wat er verder ook van je leven is geweest, je bent ineens alleen.” Dit wordt beaamd door mw. Vos: *“Ik had drie zusjes en die zijn achter elkaar overleden. Ja en dan zie je dat er niemand meer is met wie je over vroeger kunt praten. Ook niet over iets dat onze moeder deed of zei.”* In de onderzoeksdata is vooral de situatiebepaalde en innerlijke eenzaamheid te herkennen waarover Vedders-Dekker¹¹¹ schrijft. Deze eenzaamheid heeft zowel intra- als interindividuele oorzaken. Hierop reflecterend zou het kunnen zijn dat niet alles wat bewoners aan eenzaamheid ervaren in de interviews aan de orde is geweest, omdat de vragen die ik stelde vooral gericht waren op de centrale onderzoeksvraag. Dikwijls komt hiervan iets naar voren wanneer bewoners spreken over het levensverhaal dat aan de orde komt in de individuele gesprekken of groepsactiviteiten. De data uit het empirisch onderzoek geven weer dat, om met de termen van Postema te spreken, dit voornamelijk een spreken is vanuit de interindividuele dimensie waarin het gaat om het verhaal waarbinnen je geboren bent.¹¹² Twee van de respondenten betrekken in hun verhaal ook het overstijgende verhaal van God, de supra-individuele dimensie. In het spreken over het levensverhaal komen als vanzelf verschillende levensfasen aan de orde. Mw. Ploeg: *“Het was werken, ik was vijf jaar toen mijn moeder overleed. Toen is mijn vader hertrouwd. Er waren toen negen kinderen. Toen ik getrouwd was, mijn man verdiende goed, toen zijn we wel op vakantie geweest. Toen hij overleden was ging ik met de kinderen op vakantie.”* Ook mw. Albers benoemt verschillende fasen van haar levensverhaal achter elkaar: *“Mijn jeugd is heel gezellig geweest, heel leuk, echt waar. Echt waar. Alleen de laatste paar jaar, dat ik hier ben en dat mijn man er niet meer is en dat is een grote klap.”*

Op één respondent na laten alle respondenten zien dat ze met het opmaken van de levensbalans bezig zijn of ze spreken er concreet over. Mw. Vos: *“Ja, dat vraag ik me wel eens af. Ik heb wel eens dat ik denk dat ik op bepaalde momenten iets verzuimd heb. Niet dat het gaat om hele schokkende dingen ten opzichte van de ander. Maar dat je de ander niet voldoende in de gaten hebt gehad. Je stond er niet altijd bij stil wat de ander bezielde. En dat heb je niet altijd beseft. Dat is jammer”.* Dhr. Feenstra: *“Maar ik loop wel met al die dingen die je hebt mee gemaakt. Dat laat je toch nooit los. Je denkt altijd terug.”* Mw. Kant zegt in dit verband heel nadrukkelijk in een groepsactiviteit dat zij heel graag haar levensverhaal met de geestelijk verzorger wil bespreken: *“Nou dan begin ik natuurlijk het verhaal te vertellen van mijn ouders en wat er allemaal gebeurd is en dan zou ik pas rust hebben.”* (Terwijl ze praat leeft ze helemaal op.)

De geestelijk verzorgers die betrokken waren bij het onderzoek geven aan dat zij niet een specifieke methodiek gebruiken in hun werk. Ook uit de onderzoeksdata is niet één methodiek of benadering te herkennen. Wel zie ik zowel in de individuele omgang als in de groepsactiviteiten op de locaties waar het onderzoek plaats vond aspecten van de presentiebenadering van Baart en het multidimensionale zielzorgconcept van Nauer zoals genoemd in § 4.3. Vanuit dit onderzoek is het dan ook moeilijk te zeggen of de benadering invloed heeft op de betekenis van de geestelijke verzorging die bewoners ervaren. Beide genoemde benaderingen maken wel dat bewoners het menselijke in het contact meer ervaren. Wat opvalt is dat vrijwel alle interactie begint vanuit het informele spontane contact

¹¹¹ Vedders-Dekker, J.D., *Eenzaamheid bij ouderen*. In J. Doolaard (red.), Nieuw Handboek geestelijke verzorging, Kampen 2006, p. 401 - 402.

¹¹² Postema, F., *Geestelijke zorg geeft te denken – over levensverhalen van ouderen en geestelijke verzorging*, In J. Doolaard (red.), Nieuw Handboek geestelijke verzorging, Kampen 2006, p. 412-414.

waarbij de geestelijk verzorger meestal het initiatief neemt. Mw. Soeters: *“En ook in de gangen. Al zeg je maar gedag. Dat willen mensen, dat ze gezien worden. Zo van: Hallo mevrouw Huppeldepup.”* Ook dhr. Poot verwoordt dit: *“Ik kom de geestelijk verzorger wel eens tegen op de gang. En dan groeten we elkaar en dan zegt hij: “Nou ik kom er zo wel even bij. En dan drinken we een kop koffie en een babbel. Ja, we praten en dat geeft soms toch weer moed om verder te gaan.”* Alle respondenten geven aan dat zij bepalen waarover er in het contact met de geestelijk verzorger gepraat wordt. Ook de groepsactiviteiten beginnen altijd met een kop koffie of thee en een gezellig praatje. Daarna neemt de geestelijk verzorger de leiding. Vanuit een thema ontstaat er dan meestal een gesprek of houdt de geestelijk verzorger een overdenking. Er wordt dan ook dikwijls iets met elkaar gezongen, een kaars of waxinelichtje aangestoken en gebeden. Het ritueel van het aansteken van een kaars gebeurt alleen in de meeste groepsactiviteiten. Het draagt bij aan de sfeer. Mw. Echt: *“Je moet de sfeer hebben. Soms gaat het voorbij aan het praten.”* Het bidden gebeurt zowel in de groepsactiviteiten als in de individuele contacten. Mw. Jansen: *“Eerst praat ze met me en dan zegt ze: “Zullen we even bidden?” En dan ben ik altijd heel erg blij... en dan is dat een geluksvoorstel.”*

Ik heb de respondenten bevraagd op de rol die de geestelijk verzorger in dit alles aanneemt en daarop ook de onderzoeksdata bekeken. Mw. Berg zegt daarover: *“Zij heeft twee functies hier. Zij is niet alleen geestelijk verzorger, maar zij lost strubbelingen op. En ik heb een grote klacht ingediend. En zij heeft het opgenomen en verder gebracht. En dat was niet als geestelijk verzorger. Dat heeft te maken met een bemiddelingsfunctie.”* Vervolgens spreekt zij over de vertrouwensfunctie die de geestelijk verzorger heeft. Mw. Soeters spreekt ook heel duidelijk over een rol als zij de verpleeghuissituatie als een gevangenis ervaart: *“Misschien kunnen ze ook niet zoveel doen als ze zich overal mee bemoeien, maar eigenlijk zouden ze ook een beetje tussenpersoon moeten spelen.”* Ze hoopt dat wanneer de geestelijk verzorger tussenpersoon is voor haar en de zorgmedewerkers de situatie voor haar verbetert. Ze brengt dit in algemene termen. Zo zegt ze min of meer in algemene zin dat wanneer de geestelijk verzorger tussenpersoon is voor de zorgmedewerkers en de bewoners dit bij kan dragen aan goede zorg. Uit de andere onderzoeksdata is op te maken dat de geestelijk verzorger heel duidelijk als theoloog gezien wordt: Mw. Berg: *“Ze heeft gestudeerd om dit te kunnen doen. Ze heeft zich voorbereid op dit werk.”* Deze deskundigheid wordt ook door de andere respondenten van belang geacht. Zoals genoemd zijn ook de rollen van bidder¹¹³ en gesprekspartner van belang. Het meest in het oog springt de rol van degene die erbij blijft, medemens en spontaan handelende mens. Kijkend naar de rijke schakering van rollen zoals genoemd in § 4.5 is dus te zien dat de literatuur in deze aanvullend is aan het praktijkonderzoek. De wel geobserveerde rollen zorgen er voor dat de bewoners zich veilig, vertrouwd en beschermd voelen bij de geestelijk verzorger en zich verbonden weten met hem.

6.2 Het alledaagse

Uit de onderzoeksresultaten komt naar voren dat het alledaagse heel belangrijk is in de interactie met de geestelijk verzorger. Zowel in de individuele contacten als in de groepsactiviteiten begint het daar altijd mee. In beide participerende observaties bijvoorbeeld wordt er gestart met een thema dat te maken heeft met het alledaagse. Eén van de geestelijk verzorgers gebruikt om het groepsgesprek te starten een doos met fotokaarten.¹¹⁴ Daarnaast gaat hij in op dat wat er in de groep leeft. Zo begint het gesprek

¹¹³ De onderzoeksdata laten zien dat wanneer bewoners spreken over de rol van bidder, dan gedacht moet worden aan de geestelijk verzorger die met en/of voor bewoners bidt.

met vroegere werkzaamheden, auto's, het gezinsleven en een huwelijksdag waarna er gesproken wordt over een doopdienst van een kleinkind. Vervolgens komen geloofsvragen aan de orde. Dhr. Feenstra: *"Ik hoor de bezwaren en ik lig daarover te peinzen. Maar ik ga er toch altijd maar van uit dat God er wel is."* Als dat gesprek vast loopt laat de geestelijk verzorger een alledaags lied horen van Bob Scholte uit 1936. Vervolgens komt daarna toch het geloof weer aan de orde. Mw. Westra bevestigt de verbinding tussen het alledaagse en een diepgaander gesprek als zij zegt: *"Het hoeft niet zozeer over geloof te gaan. Helemaal niet. Je komt wel op het geloof uit omdat je elkaar begrijpt en ja omdat je ook... omdat je in de liefde met elkaar kunt praten. Hij (ze bedoelt daarmee de geestelijk verzorger) vraagt dan hoe het gaat. En ik vraag dan hoe het met hem gaat. Je komt vanzelf wel op een punt waarop je doorborduurt."* Mw. Westra geeft mij als geestelijk verzorger de volgende raad: *"Wees jezelf en ga spontaan op de mensen af. En heb het niet over geloof alleen. Heb het over de dingen die mensen interesseren. Je kan van alles vragen. Maar wees mens met de mensen."* Mw. Vos verwoordt het zo: *"Ja dat je over alles kunt praten. Het (Daarmee bedoelt zij geestelijke verzorging.) is zeker iets extra's voor dit huis. Dat je ook in de diepte kunt praten."* Mw. Dijk zegt daarover: *"Het gaat vaak over hele gewone voorkomende dingen. Ik zou willen zeggen: Als je wilt dat de geestelijk verzorger bij je komt, dan zou ik dat zeker vragen. Dit omdat de geestelijk verzorger iemand is die graag naar alle gewone dingen, maar ook naar de gezellige dingen wil luisteren. Als je met iemand over gewone dingen kunt praten is het gesprek over moeilijke dingen ook gemakkelijker."* Mw. IJ vult dat aan: *"De ene keer gaat het over de familie en dan eh, ja, komen we op het geloof, als het gevolg daarvan."*

Hiermee worden de onderzoeksresultaten van Prins bevestigd. Zij concludeert dat de existentiële vragen dikwijls verborgen zijn en dat dit van de geestelijk verzorger vraagt deze vanuit het alledaagse te beluisteren.¹¹⁵ Ook in de *Kwaliteitsstandaard voor levensvragen* is nadrukkelijk aandacht voor het alledaagse. Juist dit laagdrempelig contact maakt ruimte om diepgaander over dingen te spreken.¹¹⁶ In de kwaliteitsstandaard wordt heel duidelijk onderscheid gemaakt tussen alledaagse zingeingsvragen zoals: 'Wat maakt mijn dag de moeite waard?' en existentiële zingeingsvragen die handelen over; 'Wat maakt mijn leven de moeite waard?'.¹¹⁷ Al deze soorten zingeingsvragen, alledaagse, existentiële, religieuze en niet religieuze zijn van belang en komen in mijn onderzoek aan de orde. Mijn onderzoek is in die zin aanvullend op de literatuur dat het heel waarneembaar maakt dat de existentiële zingeingsvragen voortkomen uit de alledaagse gesprekken. Dit gebeurt zoals bovenstaande citaten weergeven wanneer er in het contact over alledaagse dingen verbinding en vertrouwen ervaren wordt.

Tevens is duidelijk zichtbaar geworden dat deze zingeingsvragen niet alleen het zorgdomein mentaal welbevinden raken zoals de *Kwaliteitstandaard voor levensvragen* en het document *Werken aan mentaal welbevinden*¹¹⁸ beschrijven, maar ook de domeinen van participatie, lichamelijk welbevinden en woon- en leefomstandigheden. De betrokken bewoners spreken over het zorgdomein mentaal welbevinden als zij spreken over het belang van zichzelf te kunnen zijn in het contact met de geestelijk verzorger en zich verbonden te weten in het contact met hem. Het zorgdomein participatie komt het nadrukkelijkst naar voren in de behoefte die bewoners hebben aan verbondenheid met andere bewoners bijvoorbeeld in groepsbijeenkomsten. De zorgdomeinen lichamelijk welbevinden en woon- en leefomstandigheden komen indirect aan de orde in de gesprekken. Wel verwoorden

¹¹⁵ Prins, M., *Geestelijke verzorging in het ziekenhuis*, Dwingeloo, 1996, p. 144.

¹¹⁶ Begemann, Ch., en M. Cuijpers, *Kwaliteitsstandaard Levensvragen, omgaan met levensvragen in de langdurige zorg voor ouderen*, Utrecht 2015, p. 26.

¹¹⁷ Begemann, Ch., en M. Cuijpers, *Kwaliteitsstandaard Levensvragen, omgaan met levensvragen in de langdurige zorg voor ouderen*, Utrecht 2015, p. 22.

¹¹⁸ *Werken aan mentaal welbevinden, vijf startpunten voor de organisatie*, ActiZ 2010.

bewoners hoe belangrijk het is dat de geestelijk verzorger de rol van tussenpersoon of bemiddelaar op zich neemt om voor hen op te komen in de organisatie als er in de zorg of in het verpleeghuis iets niet goed gaat. Met deze vragen en andere zingevingsvragen zullen de bewoners eerder naar de geestelijk verzorger gaan dan naar een zorgmedewerker. Verschillende bewoners betrokken bij het onderzoek geven aan dat het ook te maken heeft met hun ervaring dat de zorgmedewerkers hen de indruk geven dat ze geen tijd hebben. Mw. Vos zegt als zij spreekt over de meerwaarde van de geestelijk verzorger: *“Dat de godsdienst ook om de hoek komt kijken. En de persoonlijke dingen, dat je daarover kunt praten. Anderen doen dat niet. Verzorgenden doen dat helemaal niet. Die hebben wel wat anders te doen. Die hebben geen tijd. Die hebben allemaal hun eigen karaktertjes. Er zijn er ook die in de snelle zorg vergeten te kijken. Ze kijken niet hoe het met de bewoner is. Ze doen alleen de verzorging en gaan dan weer, op een enkeling na dan. Ze hebben niet in de gaten wat er aan de hand is.”* In de klankbordgroep wordt dit door de geestelijk verzorgers als volgt bevestigd: Geestelijk verzorger J: *“Dat het spreken met de geestelijk verzorger anders is, heeft waarschijnlijk toch te maken met het feit dat er anders geluisterd wordt of dat het anders ontvangen wordt. Mensen voelen zich anders gehoord. Dat zoiets op één of andere manier een bondje maakt, dat vind ik bijzonder.”* Anderen beamen dit. Geestelijk verzorger M: *“En ik denk, maar misschien is dat een stokpaardje van mij, dat je titel, je ambt... dat zet het gesprek voor mensen met wie je spreekt in een ander licht.”* Geestelijk verzorger N: *“Iemand zei tegen mij dat als hij iets ook aan de verpleegkundige zou kunnen vertellen, dat hij dan toch zou kiezen voor de geestelijk verzorger. Ook als dit gaat om mogelijke gesprekken in de toekomst.”* De geestelijk verzorgers wekken hiermee de indruk dat het toch niet alleen om het menselijke in het contact met de geestelijk verzorger gaat, maar dat ook de titel, het ambt van betekenis is. Terwijl de bewoners betrokken bij het onderzoek gemakkelijker in gesprek lijken te gaan met de geestelijk verzorger dan met de zorgmedewerkers ziet de kwaliteitsstandaard zingevingsvragen juist als vragen die niet specifiek voor de geestelijk verzorger zijn, maar voor allen die bij de zorg betrokken zijn. Bovenstaande leidt tot een beantwoording van de deelvragen 7 en 9 genoemd in § 1.3. Ten eerste deelvraag 7: Hoe verhoudt zich dat wat oudere bewoners naar voren brengen tot het domein van de geestelijke verzorging in termen van zingeving, levensbeschouwing, geloofsovertuiging en dergelijke? De zingevingsvragen die bewoners met de geestelijk verzorger delen komen meestal aan de orde vanuit het gesprek over het alledaagse. In de interactie met de geestelijk verzorger ontstaat er een verdieping van alledaagse thema's waarin het gaat om betekenisgeving. Dit kan betekenen dat het gesprek dan meer levensbeschouwelijk wordt en religie en geloof ook aan de orde komen. De onderzoeksresultaten geven weer dat bewoners ook betekenis hechten aan gesprekken waarin het niet gaat over geloof. Bewoners geven unaniem aan dat zij met name in individuele gesprekken zelf de gespreksthema's bepalen. Het alledaagse is dus een heel belangrijke ingangspoort om alle zingevingsvragen aan de orde te stellen. Dat brengt mij bij deelvraag 9: Hoe kan het onderzoeksmateriaal theologische geduid worden? Daartoe eerst enkele woorden van dhr. en mw. Heer. Dhr. Heer vertelt hoe het contact met de geestelijk verzorger begint: *“Ik kom de geestelijk verzorger wel eens tegen op de gang. En dan groeten we elkaar en dan zegt ze: Nou, ik kom zo even bij je. En dan drinken we een kop koffie en een babbel. En dan gaat ze even zitten.”* Mw. Heer vertelt over de groepsbijeenkomsten: *“We drinken wel gezellig een kopje koffie met elkaar. En dan worden de mensen zoveel mogelijk bij elkaar gehaald. Hoe meer mensen, hoe prettiger het is natuurlijk. De één heeft dit te vertellen en de ander dat.”* Wanneer het onderzoeksmateriaal laat zien dat de contacten die de geestelijk verzorger met bewoners heeft insteken bij het dagelijks leven en voor het grootste deel daar ook door bepaald worden is er dan een theologische duiding mogelijk? Wanneer God als transcendent gedacht wordt, dan kan dat de gedachte oproepen dat er een grote distantie is tussen het alledaagse leven, onze geleefde werkelijkheid en God. Wanneer daarbij de menselijke werkelijkheid voornamelijk in het licht van de zonde gezien wordt, dan ontstaat er mogelijk een nog grotere afstand tussen mensen, hun alledaagse leefwereld en God. Mogelijk ontstaat daardoor een beperkt zicht op de theologische betekenis van het alledaagse. Er zou

dan de gedachte kunnen ontstaan dat het alledaagse in zichzelf geen betekenis heeft en mogelijk daardoor verwordt tot sleur, kleurloos en saai. Het alledaagse kan echter ook gezien worden als tijd en ruimte, als het terrein waarop op een intense manier wordt geleefd met alle affecties, emoties en ervaringen op allerlei terreinen die erbij horen. De vraag is nu of en hoe er een verbinding gelegd kan worden tussen theologische begrippen en de leefwereld van mensen.¹¹⁹ Biezeveld stelt zich de vraag of er vanuit de eenzijdige nadruk op de distantie tussen God en de schepping geen wegen afgesneden worden die vanuit de Bijbelse teksten zelf wel begaanbaar zouden zijn. Zij neemt haar visie op de schepping als uitgangspunt. Met het begrip schepping gaat het wat Biezeveld betreft om het beschouwen van de werkelijkheid inclusief de mens zelf als gefundeerd in en bestemd voor God bedoelingen. Schepping betekent voor haar dat God een initiërende en doorgaande verbintenis heeft met de geleefde werkelijkheid en dus het alledaagse bestaan. Ze legt daarbij de nadruk op het zegende handelen van God in het alledaagse leven dat een voortdurend karakter heeft in tegenstelling tot het heilshistorische handelen dat een meer momentaal karakter heeft.¹²⁰ Leven is voor haar niet wachten op een ingrijpen van God, maar vooral de dagen van je bestaan leven in het besef dat je daarin gedragen wordt door God.¹²¹ De hoop en het vertrouwen dat God mee gaat als een zegen en dat Hij mensen draagt en bijstaat ontleent zij aan het feest van Pasen.¹²² In de christelijke feesten, maar met name in dit feest wordt de aardse werkelijkheid doorbroken door Gods onderbreken van de aardse werkelijkheid. *'Als wij met Christus zijn gestorven en opgestaan, in de doop, dan is Pasen toch in eerste instantie de roep om een gekwalificeerd nieuw leven. Dat wij hoopvol leven en dingen doen die daarbij horen, verrassende, vastgelopen situaties doorbrekende dingen. Om van daaruit te zeggen dat wij in de confrontatie met de eindigheid van ons bestaan alles, ook dat einde toevertrouwen aan God.'*¹²³

De theologische visie van Biezeveld verscherpt de blik op de onderzoeksgegevens van mijn empirisch onderzoek. Tot nu toe heb ik gezegd dat de aandacht voor het alledaagse een aanzet is voor verdieping van de gesprekken die de geestelijk verzorger met de bewoners heeft. Uit de onderzoeksdata volgt het grote belang van het alledaagse en verdieping vanuit het alledaagse. Theologisch kijkend is nu de vraag of het werkelijk (alleen) gaat om verdieping? Of is er ook sprake van onderbreking? Dat er sprake is van verdieping van het alledaagse is duidelijk naar voren gekomen uit de onderzoeksdata. Daarvan getuigen eerder genoemde citaten. Echter voordat er verdieping plaats kan vinden gebeurt er iets. De geestelijk verzorger heeft aandacht voor de alledaagse werkelijkheid van de bewoner en legt de verbinding met de bewoner vanuit het alledaagse. Soms gaat het gewoon om een groet. Soms gaat het zomaar om een opmerking over hetgeen zich aandient. Daar gebeurt iets wat als onderbreking is te benoemen: er ontstaat verbondenheid, een relatie. De bewoner is niet meer alleen, maar verbonden met een mens die er op dat moment voor hem is. Uit de onderzoeksdata is op te maken dat er ook iets gebeurt als de geestelijk verzorger groepsactiviteiten of vieringen leidt. De bewoner ervaart verbondenheid met andere bewoners wat als onderbreking is te zien. De geestelijk verzorger speelt daarin een cruciale rol. In deze alledaagse verbondenheid met andere bewoners vindt dan de verdieping van de gesprekken plaats. Zowel in individuele contacten als in groepscontacten is er dus sprake van een onderbreking van het alledaagse die tot verdieping leidt. Die onderbreking zet het alledaagse sterker in het licht en verdiept het alledaagse tot het welzijn van bewoners. Om terug te komen op dat wat bewoners waaronder Dhr. en mw. Heer weergeven: In de groet op de gang, het aanbod om koffie te komen drinken en in het bij elkaar halen van mensen vindt

¹¹⁹ Biezeveld, K., *Als scherven spreken. Over God in het dagelijks leven*, Zoetermeer 2008, p. 22-24.

¹²⁰ Biezeveld, K., *Als scherven spreken. Over God in het dagelijks leven*, Zoetermeer 2008, p. 40.

¹²¹ Biezeveld, K., *Als scherven spreken. Over God in het dagelijks leven*, Zoetermeer 2008, p. 77. (Ze beroept zich daarbij op Ex. 3:14.)

¹²² Biezeveld, K., *Als scherven spreken. Over God in het dagelijks leven*, Zoetermeer 2008, p. 122.

¹²³ Biezeveld, K., *Als scherven spreken. Over God in het dagelijks leven*, Zoetermeer 2008, p. 123.

de doorbreking van het alledaagse plaats waarna er ruimte komt voor verdieping. Zoals God onze aardse werkelijkheid doorbrak in Jezus Christus en voortdurend doorbreekt door zegenend en dragend aanwezig te zijn, zo zijn de geestelijk verzorger en de bewoners er voor elkaar als beeldragers van Hem. Daarmee kan het onderzoek theologisch geduid worden.

In de klankbordgroep wordt bovenstaande herkend. Geestelijk verzorger L: *“Je realiseert je ook weer hoe bijzonder het gewone is. Dat iets gewoon is, dat is zo bijzonder.”* Geestelijk verzorger K: *“Juist misschien voor mensen die in instellingen verblijven waar veel van het gewone is weg gevallen. Dat jij als geestelijk verzorger daar met hen bij stil staat.”* De geestelijk verzorgers geven aan dat ze het alledaagse ook bewust inzetten voor de gespreksvoering en het contact. Geestelijk verzorger B: *“Het is voor mij zo dat het alledaagse al een diepere laag heeft. Als iemand zegt: ‘Ik heb de hele morgen geen koffie gehad’, dan kan dat een gewone opmerking zijn, maar het kan ook iets zijn dat een diepere betekenis voor hem heeft. Het kan ook zo zijn dat daar bijvoorbeeld een verhaal van afhankelijkheid achter zit. Vaak is de koffie of het eten het opstapje.”*

De geestelijk verzorgers betrokken bij de klankbordgroep bevestigen ook de theologische duiding. Geestelijk verzorger F: *“Ja, het gaat over betekenis geven. Het gaat niet over het alledaagse. Het gaat over de betekenis van het alledaagse of van wat dan ook. Dat maakt niet uit. Daarin maak ik geen onderscheid. Mijn oren staan naar betekenisgeving. Het voorbeeld van de koffie gaat over betekenisgeving.”* Daarbij wordt wel aangegeven dat men moet leren om het alledaagse zo te zien. Geestelijk verzorger E: *“Het alledaagse is ook levensbeschouwelijk.”* Anderen stemmen daarmee in: Geestelijk verzorger H: *“Dat ben ik helemaal met je eens. Je zou ook een andere vraag kunnen stellen: Waar zou theologie anders over moeten gaan dan over het alledaagse?”* Geestelijk verzorger I: *“Dit is het leven. Dus hier heeft men het over. Wat zijn wij anders dan het leven van alledag?”* Geestelijk verzorger J: *“Het is wel een ontdekking. Studenten denken vaak: Moet het gaan over koetjes en kalfjes en niet over levensbeschouwing? Terwijl ik denk: Alle alledaagsheid, daar zit het helemaal in.”* Geestelijk verzorger K: *“Het is nog niet zo lang geleden dat de geestelijk verzorgers met hun Bijbel bij mensen langs gingen en voor hen baden e.d. De geestelijk verzorger nieuwe stijl is ook gericht op de algemene zingeving.”* Dit sluit echter de aandacht voor het religieuze niet uit: Geestelijk verzorger L: *“Dat is inderdaad zo. (Hij bedoelt hiermee de opmerkingen over het alledaagse leven.) De ene bewoner, daar ga ik inderdaad naar toe met de Bijbel en de andere bewoner, daar ga ik anders naar toe want als ik daar een Bijbel open zou doen, dan schiet hij me af.”*

Dat op deze wijze de onderbreking van het alledaagse plaats vindt wat leidt tot verdieping vraagt iets van de geestelijk verzorger als persoon. Dit wordt in de volgende paragraaf aan de orde gesteld.

6.3 De persoon en spiritualiteit van de geestelijk verzorger

In § 5.2.3 is duidelijk naar voren gekomen dat de persoon van de geestelijk verzorger voor de bewoners van groot belang is. Mw. Zeeuw zegt, als ik doorvraag wat maakt dat zij de persoon belangrijk vindt: *“Gewoon omdat hij zichzelf is. Het is zijn menselijke kant.”* Dhr. Heer vult dat aan met: *“Ik voel de uitstraling. Iemand moet goed kunnen praten en openhartig zijn.”* Ook mw. Alberts drukt daar iets van uit: *“Ik had op ieder moment contact met hem. Of zoals de Engelsen zeggen: van ‘the very beginning’.”* Enerzijds beleven de bewoners dus iets aan de persoon van de geestelijk verzorger. Anderzijds ervaren ze gemakkelijk werkelijke verbinding als ze in contact zijn met de geestelijk verzorger als persoon. Hiermee bevestigt dit onderzoek het onderzoek dat Mes deed onder geestelijk verzorgers. De geestelijk verzorgers betrokken bij haar onderzoek willen allereerst intermenselijk contact om zo mensen nabijheid te bieden, aandacht te geven, dit ongeacht levensbeschouwing.¹²⁴ Het onderzoek van Walton laat zien dat in het menselijk contact

¹²⁴ Mes, R., *Hoe kom ik thuis, Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorgconcept*, Zoetermeer 2011, p. 192.

tussen de geestelijk verzorger en cliënten woorden als vrijheid, ruimte, uitnodigend, 'welkom zijn' van belang zijn. Op grond van de onderzoeksresultaten duidt hij de geestelijk verzorger met de metafoor van de gastvrije gast.¹²⁵ De bewoners betrokken bij mijn onderzoek leggen in hun spreken over de geestelijk verzorger de nadruk op de echtheid in het contact met de geestelijk verzorger. Ik omschrijf die het liefst met het woord: authenticiteit. Dit was wat ik zag en hoorde in de persoonlijke contacten die ik met de geestelijk verzorgers had en wanneer ik hen met bewoners bezig zag in de participerende observaties. Het woord authenticiteit geeft ook het beste weer wat bewoners zeggen over de persoon van de geestelijk verzorger. De authenticiteit van de persoon van de geestelijk verzorger komt in mijn onderzoek naar voren als de echtheid van de persoon die gemakkelijk verbinding legt. Zoekend naar een gemeenschappelijke deler als het gaat om de persoon van de geestelijk verzorger wordt dit treffend verwoord door Mw. Westra als zij zegt: "*Ruimte geven waarin de ander zichzelf kan zijn, dat is liefde. Dat is het hele eier-eten.*"

Het woord ruimte van mw. Westra bepaalt ons bij het begrip innerlijke ruimte.

In § 4.5 kwam innerlijke ruimte op grond van het onderzoek dat Kievit-Lamens deed onder geestelijk verzorgers aan de orde als voorwaarde voor authenticiteit. In haar onderzoek definieert Kievit-Lamens innerlijke ruimte volgens Leget: "*het vermogen waarmee iemand in staat is zich te verhouden tot emoties en houdingen opgeroepen door een situatie.*"¹²⁶ Het is een open houding waarbij emoties, motivaties en overtuigingen in balans zijn. Wanneer een bepaalde emotie de boventoon gaat voeren doordat de geestelijk verzorger bijvoorbeeld geraakt wordt, kan er een zekere vernauwing ten aanzien van de werkelijkheid optreden waardoor bepaalde perspectieven niet gezien worden. Wanneer de geestelijk verzorger persoonlijk over een beperkte innerlijke ruimte beschikt kan hij het verwerven van innerlijke ruimte bij bewoners in de weg staan. Innerlijke ruimte kan zowel door de geestelijk verzorger zelf als door de ander ervaren worden als innerlijke warmte.¹²⁷ Het is deze innerlijke ruimte die Kievit-Lamens ziet als voorwaarde voor authenticiteit. Authenticiteit omschrijft ze met Rogers' omschrijving van congruentie. Rogers bedoelt daarmee dat er overeenstemming is tussen de beleving van de omgeving van de persoon en de persoon zelf. "*Congruentie heeft te maken met het basisvermogen om die gevoelens (zowel positieve als negatieve) bij zich zelf waar te nemen, die naar aanleiding van het verhaal van een ander worden opgeroepen. Het is een zich laten raken, gevolgd door het blijik geven van transparantie op het terrein van gevoelens en (gepaste) zelfonthulling.*"¹²⁸

Authenticiteit begint dus met innerlijke ruimte. In de omschrijving van Kievit-Lamens kan iemand dus niet authentiek zijn zonder innerlijke ruimte omdat ze die als voorwaarde ziet. Hoe kan de geestelijk verzorger nu die innerlijke ruimte die nodig is voor authenticiteit verwerven en behouden? Daarvoor is volgens Kievit-Lamens autobiografische zelfreflectie nodig. De geestelijk verzorger gaat na waarin hij geraakt wordt, welke gemoedsbewegingen hij ervaart zodat de persoonlijke gevoelens een plek kunnen krijgen in zijn innerlijk en hij weer werkelijk ontvankelijk kan worden voor dat wat de gesprekspartner zegt. Vervolgens neemt de geestelijk verzorger een metapositie in van waaruit hij kan reageren naar de gesprekspartner. Daartoe moet de geestelijk verzorger zich voortdurend bewust zijn van zijn eigen levensverhaal en hierop reflecterend in een gesprek telkens weer tot die metapositie kunnen komen.¹²⁹ Het is dus van belang dat de geestelijk verzorger zijn eigen biografie ook geïnternaliseerd heeft. Kievit-Lamens onderstreept het belang van authenticiteit bij de geestelijk verzorger niet alleen voor de gesprekspartner, maar ook voor de geestelijk verzorger zelf. Hoe meer hij zich bewust is van authenticiteit en zijn innerlijke ruimte leert vergroten, hoe meer hij zichzelf wordt, hoe meer hij een heldere identiteit verwerft en meer durft vertrouwen op zijn eigen visie op het werk. Authenticiteit is ook een belangrijke

¹²⁵ Walton, M.N., *Hoe waait de wind?*, Tilburg 2014, p. 185.

¹²⁶ Leget, C., *Ruimte om te sterven. Een weg voor zieken, naasten en zorgverleners*, Tiel 2013, p. 44.

¹²⁷ Kievit-Lamens, G., *Innerlijke ruimte*, Wageningen 2011, p. 63.

¹²⁸ Kievit-Lamens, G., *Innerlijke ruimte*, Wageningen 2011, p. 60

¹²⁹ Steijger, K., *Innerlijke ruimte als voorwaarde voor authenticiteit*, Tijdschrift Geestelijke verzorging, jaargang 15, nr. 66, p. 5.

voorwaarde om het vertrouwen van een gesprekspartner te winnen. Voor de gesprekspartner geldt: hoe authentiek de geestelijk verzorger, hoe meer ruimte er ontstaat voor de gesprekspartner om ook zichzelf te zijn. Er komt dan meer ruimte voor een werkelijke ontmoeting. Door de innerlijke ruimte die hoort bij authenticiteit van de geestelijk verzorger heeft de gesprekspartner de mogelijkheid om ook innerlijke ruimte te verwerven omdat de geestelijk verzorger meer ruimte geeft voor zijn unieke levensverhaal.

De bewoners betrokken bij het onderzoek hebben aangegeven dat de geestelijk verzorger ook authentiek dient te zijn in zijn houding als het gaat om de wijze waarop hij persoonlijk betekenis geeft aan zijn levensverhaal. Mw. Bootsma zegt hierover: *“Dat de geestelijk verzorger het geloof uitdraagt.”* Mw. Zeeuw zegt daarop: *“Als hij niet in God geloofde... Ik denk niet dat hij een mens is van ... Ik ga studeren en ik speld de mensen iets op. Nee, dat doet hij niet. Het kan niet zo zijn dat mensen die dit werk doen er niets van menen.”* Mw. Jansen: *“Het geloof, daar ben ik haast wel zeker van. Hij heeft aan de binnenkant veel wat je aan de buitenkant niet direct ziet... Dat hij zich volledig geeft... Dat hij ook kan praten over dingen. Nee, het is enorm. Hij kan overal over praten... Ik heb verteld wat het voor mij betekent en dat is altijd gebeven. Ja... En vooral omdat hij zo'n eerlijk mens is. Heel lief, ja, ja, ja en dat kunnen ze me niet afnemen.”* Hoewel de spiritualiteit een belangrijk onderdeel is van de persoon van de geestelijk verzorger maakt het de bewoners niet uit welke levensbeschouwing de geestelijk verzorger heeft. Mw. Berg: *“Nee, dat speelt geen rol. Hoe zo'n mens zich überhaupt gedraagt, dat vind ik het belangrijkste. Of je nu Katholiek, Protestant of wat dan ook bent, dat interesseert mij niets. Als ze maar een goed leven leiden.”* Omgekeerd is ook de spiritualiteit van de bewoners niet bepalend voor het contact met de geestelijk verzorger. Mw. Zeeuw: *“Ja, dat heb ik wel gemerkt. Dan maakt het hem niets uit of ze Rooms Katholiek zijn of niet. Hij is bij iedereen betrokken.”*

Het belang evenals ook de ervaring van authenticiteit in de persoon van de geestelijk verzorger zoals bewoners daarover spreken werd ook bevestigd in de klankbordgroep. Daarvoor is het volgens deze groep geestelijk verzorgers van belang dat er tijd genomen wordt voor de mensen. Over het algemeen lukt dit de geestelijk verzorger beter omdat hij nog niet afgerekend wordt op resultaten. Men wijst ook op het belang van het plezier hebben in het werk en de kledingstijl die wordt aangepast aan de situatie van het werk, maar wel zo dat de geestelijk verzorger zichzelf is. Waar andere behandelaars het contact op een bepaald moment beëindigen zet de geestelijk verzorger het contact voort, dikwijls ook wanneer een bewoner verhuist naar een andere afdeling.

Met het oog op authenticiteit gebruiken de geestelijk verzorgers betrokken bij de klankbordgroep de woorden vrijheid en zelfreflectie: Geestelijk verzorger H: *“Ik denk vooral aan het woord vrijheid. Het is van belang dat je zelf kunt kiezen op welke manier je geestelijk verzorger bent voor deze persoon. Wij hebben heel veel vrijheid in ons werk. Die vrijheid is een voorwaarde.”* Geestelijk verzorger A, B en C spreken over zelfreflectie. A: *“Voor mij is heel belangrijk: Ken uzelve. Ik denk: Hoe breder ik mezelf ontwikkel en confronteer met allerlei contacten, hoe ontvankelijker ik ook ben voor allerlei soorten mensen. Dus niet alleen voor de wat stillere mensen of voor de vrolijke mensen, maar een breed scala in mijzelf heb.”* B: *“De geestelijk verzorgers zitten vaak meer aan de reflecterende kant en hebben daardoor ook zelfkennis. Ze willen naar zichzelf kijken en hebben daardoor ook een breder referentiekader dan andere mensen, doordat men ruimte kan maken voor de ander. Dat is een andere manier van werken dan dat je bijvoorbeeld heel oplossingsgericht te werk gaat. Juist reflectie is zo kenmerkend voor personen die geestelijk verzorger worden. Dit is natuurlijk ruw en generaliserend gezegd, maar het is gewoon een manier van in het leven staan.”* C: *“En wat die reflectie betreft gaat het niet alleen om het rationele, maar ook om het emotionele.”*

In de beschreven beleving van bewoners hierboven is te zien dat bewoners authenticiteit ook belangrijk vinden als het gaat om de levensbeschouwing van de geestelijk verzorger. Dit wordt bevestigd door Kievit-Lamens die aangeeft dat de authenticiteit het spirituele proces

van de gesprekspartner dient.¹³⁰ Ze werkt authenticiteit en de (ondersteuning bij) spiritualiteit met het oog op haar onderzoek verder uit met behulp van Klessmann.¹³¹ Klessmann benoemt de authenticiteit, echtheid of congruentie als de belangrijkste persoonlijke kwaliteit van de geestelijk verzorger in de ontmoeting met anderen. Er dient een echte ontmoeting met de ander plaats te vinden waardoor er iets van heling, verandering en vernieuwing bij de gesprekspartner kan ontstaan. Hoewel authenticiteit hiervoor de belangrijkste persoonlijke kwaliteit is, is er ook een houding van onvoorwaardelijke acceptatie en empathie nodig. De geestelijk verzorger dient zo te luisteren dat hij de emotionele dimensie van dat wat de ander zegt ook werkelijk in zich opneemt. Daarnaast moet de geestelijk verzorger bereid zijn om zich te laten raken. Naast het al genoemde doorwerken van de eigen biografie noemt hij zelfaanvaarding en zelfacceptatie als voorwaarden om zo te kunnen handelen.¹³² Daarnaast wijst hij op het belang van betrekking/bekwaamheid, de bekwaamheid om op mensen af te kunnen gaan en met mensen in contact te kunnen komen. Klessmann ziet dat juist deze belangrijkste condities in de contacten die de geestelijk verzorger heeft gemakkelijk in het gedrang komen. Maar al te vaak hebben geestelijk verzorgers behoefte aan erkenning en vertonen ze daarom sociaal wenselijk gedrag, passen ze zich aan of stellen te weinig eigen grenzen waardoor de authenticiteit gemaskeerd wordt. Ook hierin kan zelfreflectie de geestelijk verzorger telkens weer helpen congruent te handelen en zo authentiek te zijn.¹³³ Met het oog op (ondersteuning bij) spiritualiteit is van doorslaggevend belang dat de theologische visies in de persoon van de geestelijk verzorger en zijn biografie geïntegreerd worden. Wanneer deze spiritualiteit godsdienstig is vraagt dit van de geestelijk verzorger ook om het belijden van zijn geloof.¹³⁴ Anders wordt hij niet als geloofwaardig en authentiek gezien. Volgens Klessmann kan alleen wie zichzelf ervaren heeft ook ervaringsbetrokken over God spreken. Het gaat niet alleen om het kennen van het geloof, maar ook om de biografische ervaringen omtrent geloof. Ervaringen die opgedaan worden in het levensverhaal van de geestelijk verzorger. Het is dan ook van belang dat de geestelijk verzorger voortdurend hierop reflecteert. Zoals genoemd zijn zelfaanvaarding en aanvaarding van de persoonlijke levensloop daarin cruciaal. De Lange spitst dit toe op het aanvaarden van de ouderdom.¹³⁵ Het doel is namelijk dat het eigen levensverhaal zich zodanig ontplooit dat de geestelijk verzorger in staat is om de bewoner te helpen de voortgang van diens levensverhaal te realiseren. Zo zal hij vanuit een ingrijpende wending in zijn eigen levenssituatie anders luisteren naar dat wat een bewoner hem vanuit zijn levensverhaal vertelt.¹³⁶ Zelfreflectie is dus een kernwoord voor de geestelijk verzorger wanneer het gaat om het verwerven en behouden van authenticiteit. Het onderzoek laat niet zien hoe de geestelijk verzorgers betrokken bij het onderzoek hun eigen ouderdom beleven, hoe zij zichzelf en hun levensloop aanvaarden. Hun leeftijd varieert van 40 tot 55 jaar. In hoeverre leeftijd en aanvaarding van de levensloop van belang is met het oog op de betekenis die bewoners ervaren maakt dit onderzoek niet duidelijk. Ook in de literatuur wordt niet geschreven over de invloed van de leeftijd van de geestelijk verzorger op het werk dat hij doet.

Het bovenstaande resumerend kan gezegd worden dat mijn onderzoek de literatuur bevestigt. Betrokken bewoners hebben gezien dat de geestelijk verzorger authentiek is. Ze hebben niet gesproken over het feit dat ze zelf daardoor ook authentieker kunnen zijn, maar dat kan van deze onderzoeksgroep ook niet verwacht worden gezien hun beperkingen. De bewoners hebben bij alle geestelijk verzorgers echter een bijzondere echtheid,

¹³⁰ Steijger, K., *Innerlijke ruimte als voorwaarde voor authenticiteit*, Tijdschrift Geestelijke verzorging, jaargang 15, nr. 66, p. 7.

¹³¹ Klessmann, M., *Handbuch der Krankenhausseelsorge*, Göttingen 1996.

¹³² Kievit-Lamens, G., *Innerlijke ruimte*, Wageningen 2011, p. 74.

¹³³ Kievit-Lamens, G., *Innerlijke ruimte*, Wageningen 2011, p. 73.

¹³⁴ Kievit-Lamens, G., *Innerlijke ruimte*, Wageningen 2011, p. 74, 79.

¹³⁵ Zie § 4.2.1.

¹³⁶ Kievit-Lamens, G., *Innerlijke ruimte*, Wageningen 2011, p. 85.

enthousiasme en betrokkenheid gezien. In hoeverre de persoonlijke kwaliteit van autobiografische zelfreflectie ook bij de geestelijk verzorgers van de vier locaties waar het onderzoek plaats vond aanwezig is kan niet uit mijn onderzoek geconcludeerd worden.¹³⁷ De resultaten van het onderzoek van Kievit-Lamens zijn in die zin aanvullend dat zij theoretisch woorden geven aan dat wat bewoners ervaren. Opvallend in haar onderzoeksresultaten is dat in een kwart van de situaties waarin de geestelijk verzorger congruent handelde er geen bewustheid was. Deze onbewuste bekwaamheid was vooral te zien bij visies op de dood die hun herkomst hadden in persoonlijke gebeurtenissen.¹³⁸ Omdat mijn onderzoek niet gericht is op de geestelijk verzorger zelf, is niet aan te geven of en hoe deze onbewuste bekwaamheid ook in mijn onderzoek een rol speelt.

6.4 Een metafoor, de geestelijk verzorger als parelduiker

In de vorige paragrafen werden de onderzoeksresultaten van mijn onderzoek verbonden met de literatuur. Zoals in eerdere paragrafen en hoofdstukken is te lezen heb ik mij als het gaat om de onderzoeksresultaten gericht op de data verkregen uit de audio-opnamen. Zo bleef ik heel dicht bij dat wat bewoners weergaven. Daardoor blijft echter alles wat niet verbaal in woorden uitgedrukt werd maar non-verbaal te zien was ongenoemd, terwijl die data naar mijn idee zeker een plaats verdienen in deze thesis, temeer omdat zij ook iets weergeven van de betekenis die de geestelijk verzorger voor bewoners heeft. Alle non-verbale signalen die ik observeerde tijdens de interviews en participerende observaties zijn, wanneer ik er achteraf duiding aan geef, het beste weer te geven met de woorden 'schittering' en 'glans'. Het is te zien dat het lichaam van mw. Dijk ontspant als zij vertelt dat zij met de geestelijk verzorger kan praten over eenzaamheid. Mw. Kant veert op uit haar stoel en haar stem klinkt totaal anders als zij verwoordt hoe fijn het is dat de geestelijk verzorger naar haar levensverhaal luistert. Mw. Vos leeft helemaal op als zij vertelt over diepere gesprekken die zij met de geestelijk verzorger kan hebben. Alle bewoners spreken erg enthousiast over de verbinding die zij ervaren in de groepsbijeenkomsten. Ook als zij spreken over rituelen zoals gebed en het aansteken van kaarsen is er ontroering te zien. Al deze dingen geven schittering en glans op hun gezichten, aan de toon waarop mensen spreken en de wijze waarop zij in hun stoel zitten. Dat deze schittering zo zichtbaar wordt heeft naar de verwoording van de geïnterviewden te maken met de tijd die de geestelijk verzorger voor de bewoners heeft, het luisterend oor en de wijze waarop hij er is. De schittering is een interactief gebeuren. Ze ontstaat in de relatie. Zo gebruikt ook De Lange dit woord schitteren in zijn boeken en lezingen. Aanvullend aan de definitie van Svandra over zorg¹³⁹ benoemt hij dit als volgt: *'De taak van de zorgverlener bestaat erin om hem te helpen opnieuw een horizon aan zijn leven te geven, een nieuw veld van mogelijkheden voor hem te openen om weer als uniek mens te schitteren.'* Daarbij is aandacht, wat duidt op de kwaliteit van de relatie die met de ander onderhouden wordt, volgens De Lange een cruciaal woord. Aandacht ziet hij als geduldig, ontvankelijk en liefdevol er zijn voor de ander zodat diens waardigheid tot leven geroepen wordt. De Lange wijst erop dat deze schittering vooral zichtbaar wordt in het gelaat van de ander.¹⁴⁰ Voor mij was de schittering ook te zien in de totale non-verbale lichamelijke gebaren. Deze schittering en glans lieten ook de betrokken geestelijk verzorgers zien, zowel zij die werkzaam waren in de locaties als zij die meededen aan de klankbordgroep. Bij hen lijkt dit te maken te hebben met hun authenticiteit, enthousiasme en betrokkenheid bij hun werk.

¹³⁷ De geestelijk verzorgers betrokken bij de klankbordgroep spreken wel over authenticiteit. Zij verbinden dat met de tijd, creativiteit en continuïteit. Zij spreken niet over innerlijke ruimte, maar over vrijheid. Reflectie (zelfreflectie) is belangrijk voor hen.

¹³⁸ Kievit-Lamens, G., *Innerlijke ruimte*, Wageningen 2011, p. 245.

¹³⁹ Lange, F., de, *In andermans handen, Over flow en grenzen in de zorg*, Zoetermeer 2011, p. 26.

¹⁴⁰ Lange, F., de, *Waardigheid, Voor wie oud wil worden*, Amsterdam 2010, p. 194-195.

Dit brengt mij er toe de betekenis van de geestelijk verzorger te omschrijven met de metafoor 'parelduiker'. Ik bedoel dan niet de vogel uit de familie van de duikers, maar veel meer de benaming die in taal overdrachtelijk gebruikt wordt voor het vinden van iets dat waardevol is en vooral de parelduiker die oesters opduikt in de hoop daarin parels te vinden. Parels worden in de natuur gevormd doordat oesters iets anders binnen krijgen dan plankton, vreemde voorwerpen die irriteren. De oester in de tweekleppige schelp probeert dat wat binnengedrongen is weg te doen. Wanneer dat niet lukt groeit er een beschermend laagje parelmoer over en soms zelfs meerdere laagjes. Zo ontstaan parels.

Vele kilo's schelpdieren leveren gewoonlijk maar een paar parels op. En toch gaat de parelduiker daarvoor. Sommige oesters bevinden zich op 2 meter diepte, anderen op twaalf of veertig meter diepte. Wanneer het gaat om de waarde van een parel is de glans het belangrijkste. Wanneer er meerdere laagjes parelmoer over elkaar heen gelegd zijn is er een fijnere glans. De glans is ook afhankelijk van de reflectie en breking van het licht in de doorzichtige lagen. Naast dat de parelduikers meestal een uitrusting gebruiken kennen zij hun lichaam heel goed en hebben dat getraind. De gevonden parels blijven niet als enkele parels in de handen van de parelduiker, maar worden in samenwerking met anderen tot kettingen verwerkt. Parels worden verbonden met elkaar. Zoals de parelduiker op zoek gaat naar oesters, niet wetend welke oesters parels bevatten, zo is in mijn onderzoek te zien dat de geestelijk verzorger het contact legt met bewoners die in hun leven van alles meegemaakt hebben. In het op weg gaan met de bewoners probeert de geestelijk verzorger bewoners te ondersteunen in verwerkingsprocessen zodat er nieuwe laagjes parelmoer over de 'verlieservaringen' (in de brede zin van het woord) gelegd kunnen worden. In hoeverre 'de parels in bewoners' meer kunnen gaan glanzen is afhankelijk van het verloop van het verwerkingsproces dat bewoners doorleven. Zoals de glans van de parel wordt veroorzaakt door de reflectie en breking van het licht, zo is de glans van de parels van bewoners ook afhankelijk van de wijze waarop ze steun en kracht ervaren vanuit een levensbeschouwing. Parels worden verbonden met elkaar, zo verbindt de geestelijk verzorger de verschillende parels van een bewoner met elkaar en worden de verschillende bewoners met hun parels met elkaar verbonden, daarbij samenwerkend met anderen, de activiteitenbegeleiders en teamleiders. Het gaat niet alleen over de parelduiker, maar ook over alles wat er met de parel gebeurt. De parelduiker is dus ook kettingrijger.¹⁴¹ De parelduiker heeft daarbij niet alleen deskundigheid nodig, maar moet allereerst zijn lichaam kennen en trainen. Zo liet mijn onderzoek zien dat de persoon, met name de authenticiteit van de persoon van de geestelijk verzorger heel belangrijk is voor de betekenis die bewoners aan geestelijke verzorging geven. Waar een parelduiker zich allereerst richt op gewone schelpdieren en niet meteen naar de parel grijpt maar zich verbindt met de oester, begint ook geestelijke verzorging niet met parels. Juist de aandacht voor het alledaagse is allereerst van belang van waaruit er gezocht wordt naar parels, versterking van hun glans en de onderlinge verbondenheid. Vanuit het 'oppervlakkige' alledaagse gaat het de diepte in. De schittering of glans van de parels was volop te zien in dat wat bewoners vertelden, maar feitelijk nog meer in de non-verbale reacties daarbij.

De literatuur spreekt wel over de rollen die de geestelijk verzorger vervult zoals genoemd in § 4.5 maar niet over metaforen. Walton is de enige die naar aanleiding van zijn onderzoek concreet gezocht heeft naar een metafoor om de betekenis van de geestelijk verzorger te duiden. Hij noemt de geestelijk verzorger een gastvrije gast op grond van de typering van cliënten die de geestelijk verzorger als uitnodigend en gastvrij ervaren. Zo wordt de interactie die er tussen de geestelijk verzorger en cliënten is vergeleken met de wereld van gastheer /

¹⁴¹ Boelhouwer, M., en P. van der Wal et. al., *'k Zou zo graag een ketting rijgen, Levensthema's voor kringgesprekken met ouderen*, Zoetermeer 2007. Deze titel bracht mij bij de woorden parelduiker en kettingrijger.

-vrouw.¹⁴² Deze metafoor is wel herkenbaar in mijn onderzoeksgegevens. De geobserveerde schittering en glans is echter naar mijn idee nadrukkelijker aanwezig en kan daarom niet onbesproken blijven, vandaar dat ik gekozen heb voor de metafoor van de parelduiker.

6.5 Samenvattend

Mw. Berg: *“Ik vind het heel volmaakt dat er zo iemand is.”*

Het empirisch onderzoek, de interviews en de participerende observaties werden in dit hoofdstuk verbonden met de literatuur. Het onderzoek bevestigt eerder gedane onderzoeken in die zin dat de geestelijk verzorger allereerst als mens en pas daarna als professional wordt gezien. De persoon van de geestelijk verzorger en met name zijn authenticiteit zijn dan ook van groot belang voor de betekenis die mensen ervaren. Dit vraagt van de geestelijk verzorger zelfreflectie en een doorleefde spiritualiteit. Mijn onderzoek is aanvullend aan de literatuur omdat zeer nadrukkelijk naar voren komt dat de geestelijk verzorger de bewoners onderling met elkaar verbindt, wat voor hen van grote betekenis is. Mogelijk heeft dit ook te maken met de ervaren eenzaamheid waarover ook in de literatuur geschreven wordt. Mijn onderzoek laat niet, zoals in de literatuur wel het geval is, een rijke schakering van rollen zien die de geestelijk verzorger aanneemt. Wel valt de rol van bemiddelaar in de zorglocatie op. Bewoners verwoorden niet de in de literatuur genoemde methodieken, maar waarderen de menselijke benadering. In deze benadering gaat het dikwijls over het alledaagse waarna er diepere gesprekken ontstaan. Om de betekenis van geestelijke verzorging die bewoners ervaren met een metafoor te duiden gebruik ik het beeld van de parelduiker. Dit vanwege de schittering en glans die overal non-verbaal te zien was. Bewoners zoals mw. Berg kwamen soms woorden te kort.

¹⁴² Walton, M.N., *Hoe waait de wind?*, Tilburg 2014, p. 185-186.

7 Conclusie

Nadat in het vorige hoofdstuk data uit het empirisch onderzoek verbonden werden met de thema's uit het literatuuronderzoek wordt in dit hoofdstuk de centrale vraag zoals verwoord in § 1.3 beantwoord. De deelvragen bepaalden de opzet van de thesis en zijn beantwoord in hoofdstuk 4, 5 en 6. Zij luiden als volgt:

Met betrekking tot de literatuur:

- 1 Hoe wordt in de literatuur (de betekenis van) geestelijke verzorging aan ouderen omschreven?
- 2 Hoe worden in de literatuur de begrippen zingeving en levensbeschouwing met betrekking tot ouderen omschreven?

Met betrekking tot de participerende observatie, focusgroepen en interviews:

- 3 Wat komt er aan de orde in het contact met de geestelijk verzorger (bijvoorbeeld gespreksonderwerpen en thema's)?
- 4 Welke betekenis heeft de interactie tussen de geestelijk verzorger en de oudere bewoners?¹⁴³
- 5 Welke woorden gebruiken oudere bewoners als zij spreken over (de betekenis van) geestelijke verzorging?
- 6 Welke rol spelen het zingevingskader, de levensbeschouwing of het geloof van de geestelijk verzorger en de persoon van de geestelijk verzorger in het contact met oudere bewoners?

Met betrekking tot de analyse:

- 7 Hoe verhoudt zich dat wat oudere bewoners naar voren brengen tot het domein van de geestelijke verzorging in termen van zingeving, levensbeschouwing, geloofsovertuiging en dergelijke?
- 8 Welke betekenis heeft de geestelijke verzorging voor oudere bewoners naast de andere zorg die ontvangen wordt?¹⁴⁴
- 9 Hoe kan het onderzoeksmateriaal theologisch geduid worden?

De centrale onderzoeksvraag van deze masterthesis luidde als volgt:

Welke betekenis met het oog op zingeving en levensbeschouwing kennen oudere bewoners in een verpleeghuis toe aan de geestelijke verzorging die zij ontvangen?

In § 7.1 wordt de centrale vraagstelling beantwoord. In § 7.2 zal ik de door mij gehanteerde onderzoeksmethoden ten behoeve van het empirisch onderzoek evalueren en evalueren op begrippen, waarna ik in § 7.3 evalueer op mijn eigen positie als onderzoeker. Vervolgens doe ik gebaseerd op de onderzoeksresultaten in § 7.4 aanbevelingen voor de praktijk en geef ik tenslotte in § 7.5 suggesties voor verder onderzoek.

7.1 Een antwoord op de centrale onderzoeksvraag

De beleving van de betekenis van geestelijke verzorging door oudere bewoners wonend in een zorginstelling wordt zichtbaar in een drietal relaties. Het betreft de relatie die bewoners met de geestelijk verzorger hebben, de relatie die ze met zichzelf hebben en de relatie die ze met de ander hebben. In de laatste relatie kan het ook gaan om de Ander, verwijzend naar God.

Allereerst de relatie met de geestelijk verzorger. Op de voorgrond staat voor de bewoners wie de geestelijk verzorger als persoon is. Dat is voor hen van groter belang dan alles wat hij aan deskundigheid meedraagt. Men heeft het vertrouwen dat de deskundigheid er wel is. In

¹⁴³ Wat er gebeurt in de interactie is een opstap naar de betekenis ervan.

¹⁴⁴ Hoe draagt de geestelijke verzorging naast de andere zorg bij aan het welzijn van de bewoners?

de interactie met de persoon van de geestelijk verzorger is authenticiteit cruciaal. Zo kan de geestelijk verzorger echt en vrij reageren in de interactie met bewoners. Het is van doorslaggevend belang dat de geestelijk verzorger zichzelf is en een open menselijke uitstraling heeft. Het maakt de bewoners niet uit welke levensbeschouwing de geestelijk verzorger heeft.¹⁴⁵ Men vraagt van de geestelijk verzorger wel een doorleefde spiritualiteit. Daarnaast vindt men het belangrijk dat de geestelijk verzorger congruent handelt naar de persoonlijke levensbeschouwing.

De tweede betekenis die bewoners geven aan geestelijke verzorging heeft te maken met de relatie die ze met zichzelf hebben. Doordat de geestelijk verzorger luistert, ondersteuning biedt en de mogelijkheid aanreikt om over het levensverhaal te praten doorleeft de bewoner verwerkingsprocessen waardoor meer rust ervaren wordt. Om met de geestelijk verzorger in gesprek te kunnen gaan is het voor bewoners van belang dat er allereerst meestal in de spontane ontmoetingen met de geestelijk verzorger gesproken kan worden over allerlei alledaagse dingen. Van daaruit voelen de bewoners de ruimte om ook diepere levensvragen te delen. Door de relatie met de geestelijk verzorger en deze interactie ontstaat er ook bij de bewoner meer innerlijke ruimte en meer authenticiteit. In de onderzoeksresultaten is dit benoemd als de 'schittering' en 'glans' van een parel.

De derde betekenis waarover bewoners spreken heeft te maken met de relatie met de ander. De bewoners waarderen het enorm dat ze door de groepsactiviteiten die de geestelijk verzorger organiseert verbinding krijgen met andere bewoners. In deze groepsactiviteiten helpt de geestelijk verzorger de bewoners in de communicatie met elkaar. Bewoners voelen zich daardoor minder eenzaam. Uit de onderzoeksgegevens is niet te constateren dat het contact met de Ander, met God, ook verandert door het contact dat de bewoners hebben met de geestelijk verzorger. De bewoners hebben dit nauwelijks verwoord. In hun spreken over de groepsactiviteiten stond het genieten van het contact met andere bewoners centraal. Een ander aspect van de relatie met de ander is dat de geestelijk verzorger de bewoners ook verbindt met anderen in de zorglocatie wanneer er bepaalde praktische problemen zijn. De bemiddelende rol die de geestelijk verzorger dan in de zorglocatie aanneemt is voor bewoners van grote betekenis.

7.2.1 Evaluatie van de gehanteerde methode

In deze paragraaf evalueer ik de gehanteerde kwalitatieve methoden. Het gebruik van deze kwalitatieve methoden is bruikbaar gebleken om mijn onderzoeksvraag te beantwoorden. Door de participerende observaties kreeg ik een goed beeld van de interactie tussen de geestelijk verzorger en de bewoners en wat dit met hen deed. Het was ook goed twee groepsinterviews te doen. De betrokken bewoners vulden elkaar aan in hun antwoorden op mijn vragen. Het was te merken dat het voor de oudere bewoners moeilijk was om taal te vinden om zich uit te drukken. Na afloop van het onderzoek heb ik me afgevraagd hoe zij hierbij geholpen zouden kunnen worden. Mogelijk had het laten zien van afbeeldingen die te maken hebben met het werk van de geestelijk verzorger ook gespreksstof kunnen geven. De context van het verpleeghuis heeft naar mijn idee geen invloed gehad op de uitvoering van het onderzoek. Het heeft de nodige tijd gekost om de verschillende afspraken te maken, maar alle bewoners zijn verschenen op de tijden waarop er afgesproken was en waren van tevoren verzorgd, naar toilet geholpen en dergelijke zodat allerlei praktische zaken het onderzoek niet in de weg hebben gestaan. De geestelijk verzorgers ter plaatse hebben de bewoners voor de individuele- en groepsinterviews uitgenodigd. Het blijft een vraag of de

¹⁴⁵ Binnen het denkkader van de bewoners betekent levensbeschouwing gelovig zijn of niet gelovig zijn. Bij gelovig zijn heeft men het beeld van het christelijk geloof, protestant of katholiek. men denkt dus niet aan andersgelovigen.

bewoners die meegewerkt hebben aan het onderzoek werkelijk representatief zijn geweest voor alle bewoners van de zorglocatie. Ik heb de geestelijk verzorgers hier wel naar gevraagd, maar ik heb dit zelf niet kunnen controleren.

Aan het begin van de interviews heb ik de bewoners goed geïnformeerd over de bedoeling van het gesprek. Dit om te voorkomen dat ik als onderzoeker door hen gezien zou worden als een geestelijk verzorger bij wie zij hun verhaal kwijt kunnen. Dit is goed begrepen door de bewoners. Ik heb wel mijn woordgebruik in het stellen van vragen telkens aan moeten passen omdat bewoners bepaalde woorden zoals methodiek niet begrepen. Dikwijls ben ik tijdens de interviews ook ingegaan op dat wat bewoners vertelden om zo toch de vragen beantwoord te krijgen. Juist vanwege de keuze voor semigestructureerde interviews was daarvoor genoeg ruimte.

Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat bewoners niet of nauwelijks over de spirituele dimensie van het ouder worden spreken. Wat zij wel vertellen over het ouder worden heeft vooral te maken met de lichamelijke beperkingen. Echter juist de spirituele aspecten geven de mogelijkheid om te spreken over existentiële levensvragen. Omdat de vragen in het semigestructureerde interview vooral betrekking hadden op de betekenis die ouderen toekennen aan geestelijke verzorging en ik dit thema uit het literatuuronderzoek niet concreet in de interviewvragen aan de orde heb gesteld kan het zijn dat ik informatie gemist heb die mogelijk wel van belang had kunnen zijn voor de onderzoek.

In het onderzoek komt naar voren dat de bewoners niet onderwerpen uit alle vier zorgdomeinen benoemen. Deels heeft dit mogelijk te maken met mijn vraagstelling in de interviews. Zingevingsvragen raken echter alle zorgdomeinen. Ditzelfde geldt voor de zeven genoemde zinbehoeften waarvan alleen de behoefte aan verbondenheid aan de orde gekomen is. De andere zinbehoeften zijn in mijn vraagstelling ook niet aan de orde gekomen terwijl ze mogelijk wel bij bewoners aanwezig zijn en waardevolle informatie hadden kunnen geven met het oog op de betekenis die bewoners ervaren met betrekking tot geestelijke verzorging.

Terugkijkend ervaar ik het als een hiaat dat ik de zorgmedewerkers niet bij het onderzoek betrokken heb. In het kader van de omvang van dit masteronderzoek heb ik maximaal ingezet op de bewoners. De zorgmedewerkers zien de bewoners echter de hele dag en zien de bewoners ook op de momenten nadat de bewoners in contact zijn geweest met de geestelijk verzorger. Het was interessant geweest ook met hen een paar interviews af te nemen of een klankbordgroep te doen. Het is niet na te gaan in hoeverre ik daardoor nu interessante informatie met het oog op het onderzoek heb gemist.

Ten laatste heb ik niet gewerkt met videoregistratie. Bij het verwerken van de interviews kwam weer bij mij op hoeveel er ook non-verbaal gebeurd is tijdens de observaties en de interviews. Ik zag weer voor me hoe iemand bij het maken van een bepaalde opmerking opveerde of hoe een bewoner keek terwijl hij iets zei. Hoewel ik geprobeerd heb deze non-verbale gebaren zo correct mogelijk te interpreteren is niet duidelijk in hoeverre mijn interpretatie toch gekleurd is. Er is nu na afloop van het onderzoek echter geen bewijsmateriaal. Het idee van videoregistratie neem ik mee voor een volgend onderzoek. Dan is nog beter de interactie tussen mij als onderzoeker en de betrokkenen te achterhalen.

7.2.2 Evaluatie van begrippen

In § 1.4 heb ik belangrijk begrippen uit de vraagstelling toegelicht. Het zijn begrippen die ik in het hele onderzoek gebruikt heb. Toen ik echter de groeps- en individuele interviews ging doen merkte ik dat bewoners deze begrippen niet kenden, niet begrepen of er een andere invulling aan gaven. Daarom hier een korte evaluatie van de begrippen. Het begrip geestelijke verzorging werd door iedereen begrepen en ook gebruikt. Er werd dus door bewoners niet over de geestelijk verzorger gesproken als de dominee of pastor.

Betekenis

De concrete vraag naar de betekenis van de geestelijke verzorging voor de bewoners die ik in de groeps- en individuele interviews gesteld heb was moeilijk voor alle bewoners. Ook wanneer ik de vraag verduidelijkte bleef dit moeilijk. Blijkbaar was de vraag te abstract voor de doelgroep. Ik heb het antwoord op deze vraag moeten destilleren uit dat wat de bewoners verwoordden en kwam antwoorden op het spoor door te spreken over effecten en resultaten.

Zingeving

Ook het begrip zingeving was een begrip dat de bewoners niet kenden. Ik kon hierover toch in gesprek gaan door te spreken over welke dingen voor bewoners in het dagelijks leven belangrijk zijn, hoe zij hun dag invullen, hoe zij met levensgebeurtenissen zijn omgegaan, hoe zij met de beperkingen van de ouderdom omgaan en dergelijke.

Levensbeschouwing

Het begrip levensbeschouwing werd door bewoners ingevuld met 'geloof in God'. Feitelijk heeft het begrip een veel bredere betekenis. Een levensbeschouwing kan zowel religieus zijn als niet religieus. Een levensbeschouwing hoeft ook niet beleefd te worden in verbondenheid met een instituut zoals een kerk. Het kan gaan om het meer gezamenlijke aspect van zingeving zoals verwoord in § 1.4. Omdat dit in de gesprekken met de bewoners ook te abstract was heb ik met hen gesproken over wel of niet geloven. In het denkkader van de bewoners betekent geloof het christelijk geloof, Protestant of (Rooms-) Katholiek. Ik heb mij aangepast aan de taal van de bewoners. Ik besef dat ik daarmee het begrip levensbeschouwing erg versmald heb. Andere vormen van geloof of levensbeschouwing blijven dan ook buiten beeld in dit onderzoek. Deze versmalling van het begrip is nodig geweest om aan te sluiten bij de taal van de bewoners.

7.3 Reflectie op de eigen positie

In het onderzoek heb ik mij zo objectief mogelijk opgesteld. Toch was mijn positie, met name in de participerende observaties, niet geheel afstandelijk. Ik werd soms ook betrokken in de gesprekken die er gevoerd werden. De bewoners wisten dat ik werkzaam ben als geestelijk verzorger. Mogelijk heeft dit toch een bepaalde verbondenheid geschapen. Zo'n verbondenheid kan problematisch zijn omdat bewoners dan mogelijk dat vertellen wat jij naar hun idee graag wilt horen. Omdat in kwalitatief onderzoek de onderzoeker het eerste onderzoeksinstrument is, is het belangrijk dat de onderzoeker gedurende het onderzoek voortdurend een reflectieve houding aanneemt. Ik ben me dan ook steeds opnieuw bewust geweest van de persoonlijke interesse in de doelgroep en mijn persoonlijk geraakt zijn. Juist daardoor ben ik van mening dat deze interesse en geraaktheid eerder gezorgd hebben voor extra alertheid en een scherpere registratie niet alleen van alles wat ik hoorde, maar ook van alles wat ik zag. In het afnemen van (groeps-)interviews heb ik steeds bewust gereflecteerd op mijn eigen houding en manier van communiceren, me afvragend in hoeverre ik als onderzoeker invloed had op de reacties. Tijdens de interviews en observaties heb ik innerlijk telkens bewust een metapositie ingenomen, reflecterend op eigen gedachten en gevoelens en het persoonlijk geraakt zijn door dat wat ik hoorde. Het feit dat ik werkzaam ben als geestelijk verzorger heeft het volgens mij voor de bewoners eerder gemakkelijker gemaakt om hun perceptie van de betekenis van geestelijke verzorging te verwoorden. Ze wisten met wat voor iemand ze spraken. Ik heb geen geremdheid ervaren in de contacten. Het valt wel op dat de bewoners geen negatieve dingen over de geestelijk verzorger hebben gezegd. Echter de congruentie tussen de verschillende observaties en interviews doet mij vermoeden dat er geen sprake is geweest van sociaal wenselijke antwoorden. Dit wordt bevestigd in de

klankbordgroep waarin ik de belangrijkste onderzoeksgegevens gedeeld heb met zestien verschillende geestelijk verzorgers die deze resultaten in sterke mate herkenden.

7.4 Aanbevelingen voor de praktijk

Het onderzoek is gedaan binnen het vakgebied van de praktische theologie in samenwerking met verschillende zorgorganisaties voor verpleeghuiszorg. Op grond van persoonlijke interesse en in overleg met de PTHU is het idee ontstaan om met het oog op zingeving en levensbeschouwing een gedegen verkennend onderzoek te doen naar de betekenis die oudere bewoners in een verpleeghuis toekennen aan de geestelijke verzorging die zij ontvangen. Allereerst om de betekenis vanuit de perceptie van ouderen te duiden. De uitkomsten van het onderzoek bieden ook mogelijkheden om factoren op het spoor te komen die de betekenis kunnen versterken. Hiertoe doe ik een aantal aanbevelingen.

Tijdens het onderzoek is het belang naar voren gekomen van duidelijke en toegankelijke informatie voor familie en bewoners met betrekking tot geestelijke verzorging. Een aantal bewoners betrokken bij het onderzoek ontdekte pas nadat de geestelijk verzorger met hen had kennis gemaakt dat zij met de geestelijk verzorger ook over het gewone alledaagse kunnen spreken. Het onderzoek heeft aangetoond dat juist het goede gesprek over het alledaagse uitnodigt tot een gesprek over de diepere levensvragen.

In de twee participerende observaties heb ik gezien dat de geestelijk verzorger bepaalde groepsactiviteiten samen met de activiteitenbegeleiders en teamleiders organiseerde waarbij er alledaagse thema's voor de bijeenkomsten gekozen werden. Het is in de onderzoeksresultaten niet aan de orde geweest, maar voor mij als onderzoeker is het te zien geweest hoe de geestelijk verzorger, de teamleiders en activiteitenbegeleiders elkaars werk kunnen versterken.¹⁴⁶ Mogelijk kan de organisatie van ontmoetingsgroepen of themagroepen met thema's zoals: 'De kunst van het ouder worden' waarbij zowel activiteitenbegeleiders als teamleiders betrokken zijn de samenwerking verder versterken. Het gaat dan om groepsbijeenkomsten waarin het gesprek over het dagelijks leven en de leefwereld van oudere verpleeghuisbewoners uitnodigt tot gesprek over diepere levensvragen.

De samenwerking tussen geestelijk verzorgers en zorgmedewerkers is in dit onderzoek niet gezien en aan de orde geweest. Het is gebleken dat het gesprek over het alledaagse van groot belang is om te kunnen spreken over diepere levensvragen.¹⁴⁷ Juist allerlei alledaagse zingevingsvragen zouden heel goed door zorgmedewerkers opgepakt kunnen worden. De eerder genoemde *Kwaliteitsstandaard levensvragen*¹⁴⁸ biedt daarvoor goede handvaten. De zorgmedewerkers zouden daarin geschoold kunnen worden door de geestelijk verzorger. Naast het feit dat medewerkers geschoold worden ontstaat er door de scholing ook een band tussen de geestelijk verzorger en zorgmedewerkers.

Dat brengt mij ook bij het belang van een duidelijk beleid in de zorgorganisatie met betrekking tot geestelijke verzorging. De bij het onderzoek betrokken bewoners hebben niet

¹⁴⁶ Terwijl de teamleider bijvoorbeeld sprak over het personeelstekort in de vakantieperiode stelde de geestelijk verzorger vragen aan de bewoners hoe zij de vakantieperiode ervaren hebben met behulp van het thema dat hij aan de gespreksgroep gegeven had. De teamleider beloofde dat zij vanuit haar functie zou kijken hoe zij op de ervaringen in kon spelen. De activiteitenbegeleider die mensen dagelijks ziet bij het koffiedrinken en de maaltijden hielp bewoners om dingen te verwoorden naar de geestelijk verzorger. Dit hielp de geestelijk verzorger om meer contact te krijgen met bewoners. Zowel de activiteitenbegeleider als de teamleider gaven ook mondeling in de groep aan dat de geestelijk verzorger op een andere manier dan zij taal en verdieping geeft aan het alledaagse, waardoor zij aan het denken werden gezet.

¹⁴⁷ Zie de uitspraken van bewoners in § 6.2.

¹⁴⁸ Begeman, C. en M. Cuijpers, *Kwaliteitsstandaard Levensvragen, omgaan met levensvragen in de langdurige zorg voor ouderen*, Utrecht 2015.

geklaagd over het feit dat de geestelijk verzorger te weinig tijd aan hen besteedde. Echter de meeste bewoners hebben wel verwoord dat zij zien dat de geestelijk verzorger heel veel te doen heeft. Daarmee is het belang van voldoende geestelijke verzorging aangegeven. De laatste aanbeveling betreft de scholing of vorming van de geestelijk verzorger zelf. Omdat het onderzoek laat zien hoe belangrijk de persoon van de geestelijk verzorger is, kan het van grote waarde zijn dat er in de scholingen, nascholingen, trainingen, waaronder ook de KPV - training nog meer aandacht komt voor de autobiografische competentie gericht op authenticiteit, het verwerven van innerlijke ruimte, zelfreflectie en bewustwording van deze kwaliteiten om deze in te kunnen zetten in de beroepspraktijk.

7.5 Suggesties voor verder onderzoek

Mijn onderzoek heeft als doel gehad de perceptie van oudere bewoners in een verpleeghuissituatie op te sporen en te peilen. Omdat het gaat om een beperkt onderzoek dient gezegd te worden dat het verkennend van aard is en kan dienen als uitgangspunt voor verder onderzoek.

Verder onderzoek zou zich kunnen richten op bewoners die geestelijke verzorging ontvangen van geestelijk verzorgers die geen of een andere religieuze levensbeschouwing hebben dan de christelijke. In het onderzoek dat ik deed hadden alle geestelijk verzorgers een christelijke levensbeschouwing. Het zou bijvoorbeeld boeiend zijn om te onderzoeken of en hoe de perceptie van bewoners is wanneer de geestelijk verzorger geen religieuze, een humanistische of oosterse levensbeschouwing heeft.

Het onderzoek heeft laten zien dat authenticiteit een belangrijk kenmerk is voor de persoon van de geestelijk verzorger. Authenticiteit met de genoemde innerlijke ruimte als voorwaarde hoeft niet gebonden te zijn aan leeftijd. Ook jonge geestelijk verzorgers kunnen authentiek zijn. De geestelijk verzorgers in mijn onderzoek variëren in leeftijd van 40 tot 55 jaar. Het zou interessant zijn om vergelijkbaar onderzoek te doen onder jonge geestelijk verzorgers. Daarbij zou het ook boeiend zijn te onderzoeken in hoeverre de personele competentie met betrekking tot het aanvaarden van de persoonlijke levensloop, het persoonlijk aanvaarden van de ouderdom en het vermogen om te reflecteren op de eigen biografie van invloed is op de betekenis die bewoners ervaren.

De bewoners betrokken bij mijn onderzoek hebben geen band meer met een kerkelijke gemeente. Het zou fascinerend zijn om te onderzoeken of voor hen de betekenis van geestelijke verzorging anders is wanneer zij die band wel hebben en ook bezoek ontvangen vanuit deze gemeente.

Mijn onderzoek heeft plaats gevonden in zorginstellingen met een neutrale levensbeschouwelijke identiteit. Vervolgonderzoek zou aan kunnen tonen in hoeverre de identiteit van de zorginstelling van invloed is op de betekenis van geestelijke verzorging. Het zou immers kunnen zijn dat er binnen deze zorginstellingen namelijk ook vanuit zorgmedewerkers veel meer aandacht is voor zingeving en levensbeschouwing waardoor de geestelijke verzorging mogelijk een andere betekenis krijgt.

De samenwerking van de geestelijk verzorger met behandelaars zoals artsen en psychologen is in de uitkomsten van mijn onderzoek in het geheel niet voorgekomen. Bij een volgend onderzoek kan gekeken worden in hoeverre deze samenwerking een meerwaarde heeft, bijvoorbeeld voor de betekenis die bewoners toekennen aan geestelijke verzorging. Het huidige onderzoek laat niet zien in hoeverre de benadering van de geestelijk verzorger of de methode waarmee hij werkt van invloed zijn op de betekenis die bewoners toekennen aan geestelijke verzorging. Het zou interessant zijn dit te onderzoeken door geestelijk verzorgers te betrekken die verschillende methoden of benaderingen gebruiken.

In het onderzoek komen verschillende vormen van eenzaamheid aan de orde. Dit onderzoek maakt niet duidelijk in hoeverre de beleving van een bepaalde vorm van eenzaamheid

invloed heeft op de betekenis die bewoners toekennen aan geestelijke verzorging. Ook wordt niet duidelijk in hoeverre de eenzaamheid die de geestelijk verzorger mogelijk persoonlijk ervaart van invloed is op de ervaren betekenis van geestelijke verzorging. Vervolgonderzoek zou zich daarop kunnen richten. Temeer omdat eenzaamheid wel als een actueel thema naar voren is gekomen in dit onderzoek.

De geestelijk verzorgers betrokken bij het onderzoek gebruiken alleen de rituelen van gebed en het aansteken van een kaars. Verder onderzoek zou zich kunnen richten op het verband tussen verschillende rituelen en het ervaren van betekenis van geestelijke verzorging. Er is immers aan de orde gekomen dat rituelen van groot belang zijn voor deze onderzoeksgroep. Mijn onderzoek is uitgevoerd onder bewoners met een somatische zorgindicatie ook al hadden een aantal bewoners wel last van beginnende dementie. De participerende observatie heeft wel plaats gevonden bij bewoners met psychogeriatrische aandoeningen die nog verbaal konden reageren. Het zou boeiend zijn vervolgonderzoek te doen bij mensen met psychogeriatrische aandoeningen. Temeer omdat mijn onderzoek laat zien dat er in het contact met de geestelijk verzorger ook non-verbaal heel veel gebeurt waaruit mogelijk met betrokkenheid van familie of zorgmedewerkers betekenis gevonden kan worden.

Bijlage 1

Toestemmingsverklaring (Graag meenemen naar het interview.)

Titel van het onderzoek: 'De betekenis die oudere bewoners in een verpleeghuis toekennen aan de geestelijke verzorging die zij ontvangen.'

Ik heb de informatiebrief over de interviews gelezen.

Ik geef toestemming om van het groepsinterview een geluidsopname te maken.

Mijn gegevens mogen alleen voor dit huidige onderzoek gebruikt worden.

Alleen de betrokkenen bij het onderzoek kunnen mijn gegevens inzien.

Ik vind het goed om aan dit onderzoek mee te doen.

Plaats:

Datum:

Naam:

Handtekening

Handtekening Interviewer:

Bijlage 2

Observatieschema bij de participerende observatie bij een activiteit die de geestelijk verzorger leidt. (Eén groep: somatische beperkingen, één groep: mensen die lijden aan dementie)

Introductie:

Nadat de geestelijk verzorger mijn heeft geïntroduceerd stel ik mezelf voor.

Hierin komt het volgende aan de orde:

- Een zeer beknopte weergave van het onderzoek en het doel er van.
- Het doel van de observatie is inzicht te krijgen in de betekenis van geestelijke verzorging voor oudere bewoners in een verpleeghuis.
- Er wordt een geluidsopname gemaakt en gevraagd of dat voor iedereen acceptabel is.
- De gegevens worden na afloop van de activiteit geanonimiseerd worden vanwege de privacy.
- Er wordt met de gegevens omgegaan volgens de daarvoor geldende regels.
- De gegevens worden alleen gebruikt voor mijn onderzoek.
- Ik maak zo nu en dan aantekeningen voor mezelf om bepaalde dingen te onthouden.

Observatieschema

Algemeen aandachtspunt: Bij de observatie, niet alleen letten op wat er gezegd wordt, maar vooral ook op interacties, intonaties en nonverbale gebaren e.d.

Vragen over de groepssamenstelling, leeftijd, levensbeschouwing van de bewoners kunnen na afloop aan de geestelijk verzorger gesteld worden.

A Hoe ziet het contact met de geestelijk verzorger er uit?

B Wat is de aard van de gespreksonderwerpen in het contact met de geestelijk verzorger? (Welke zaken worden er in de activiteit besproken? Stellen bewoners bijvoorbeeld naast een thema ook andere zaken aan de orde? Hoe verhouden de gespreksonderwerpen zich tot het domein van de geestelijk verzorger?)

C Wat betekent het contact met de geestelijk verzorger voor de bewoners? (Welke betekenis is te zien? Hoe blijkt dit?)

D Wordt er een bepaalde werkwijze of methode van de geestelijk verzorger zichtbaar? (Wordt het in de activiteit zichtbaar wie het gespreksthema bepaalt? Hoe gebeurt dit? Hoe verloopt de communicatie? Hoe reageren bewoners op elkaar? Hoe wordt de activiteit afgesloten? Komt de relatie met de zorgmedewerkers of de andere disciplines in de activiteit aan de orde? Komen andere geestelijk begeleiders, bijvoorbeeld bezoekers of predikanten vanuit de eigen kerkelijke gemeente in de activiteit aan de orde?)

Na afloop de bewoners bedanken voor hun bijdrage aan het interview.

Bijlage 3

Conversatiehulp focusgroep – groepsinterview met vier bewoners / interviewschema

Introductie: In de introductie komt het volgende aan de orde:

Welkom heten. Dank verwoorden voor het meedoen.

Bewoners op het gemak stellen: En zijn geen foute antwoorden.

Het doel van het interview is om inzicht te krijgen in de betekenis van geestelijke verzorging voor oudere bewoners in een verpleeghuis. Het gaat dus echt om uw mening, wat u vindt of ervaart als het gaat om geestelijke verzorging.

Uitleggen dat ik soms iets opschrijf. Dat is voor mezelf om bepaalde dingen te onthouden.

Als de aantekeningen verwerkt zijn in het onderzoek worden ze vernietigd.

Ik maak een geluidsopname van het interview en vraag of dit voor iedereen acceptabel is.

De gegevens worden na afloop van de activiteit geanonimiseerd worden vanwege de privacy.

Er wordt met de gegevens omgegaan volgens de daarvoor geldende regels.

De gegevens worden alleen gebruikt voor mijn onderzoek.

Gelegenheid geven voor het stellen van vragen.

Toestemmingsformulieren

Ik vraag naar de meegenomen toestemmingsformulieren. Als mensen het toestemmingsformulier niet meegenomen hebben, vraag ik of ze dit ter plekke in willen vullen.

Richtlijnen voor het groeps gesprek met vier bewoners:

Om iedereen goed aan het woord te laten komen en ook iedereen te kunnen verstaan op de opname wil ik u vragen niet door elkaar heen te praten, maar de ander eerst uit te laten praten. In dit groepsinterview wil ik graag van iedereen horen wat hij of zij vindt

Er staat een uur / anderhalf uur gepland voor dit gesprek. Daarom kan het zijn dat er soms niet doorgesproken kan worden over een onderwerp en dat ik het gesprek in een andere richting moet sturen. Als u een onderwerp wel heel belangrijk vindt kunt u dat aangeven.

Starten van de geluidsopname

Interviewschema

In het groepsinterview komen de volgende vier items als hoofditems aan de orde:

Enkele startvragen naar geboortjaar, levensbeschouwing en geslacht.

A Hoe ziet het contact met de geestelijk verzorger er uit?

B Wat is de aard van de gespreksonderwerpen in het contact met de geestelijk verzorger? (Welke zaken worden er in de activiteit besproken? Stellen bewoners bijvoorbeeld naast een thema ook andere zaken aan de orde? Hoe verhouden de gespreksonderwerpen zich tot het domein van de geestelijk verzorger?)

C Wat betekent het contact met de geestelijk verzorger voor de bewoners? (Welke betekenis is te zien? Hoe blijkt dit?)

D Wordt er een bepaalde werkwijze of methode van de geestelijk verzorger zichtbaar? (Wordt het in de activiteit zichtbaar wie het gespreksthema bepaalt? Hoe gebeurt dit?)

Hoe verloopt de communicatie? Hoe reageren bewoners op elkaar? Hoe wordt de activiteit afgesloten? Komt de relatie met de zorgmedewerkers of de andere disciplines in de activiteit aan de orde? Komen andere geestelijk begeleiders, bijvoorbeeld bezoekers of predikanten vanuit de eigen kerkelijke gemeente in de activiteit aan de orde?)

Na afloop de bewoners bedanken voor het interview.

Bijlage 4

Conversatiehulp individueel interview / interviewschema

Introductie:

Welkom heten. Dank verwoorden voor het meedoen.

Gesprekspartner op zijn gemak stellen: En zijn geen foute antwoorden.

Uitleggen dat ik soms iets opschrijf. Dat is voor mezelf om bepaalde dingen te onthouden.

Als de aantekeningen verwerkt zijn in het onderzoek worden ze vernietigd.

Het doel van het interview is om inzicht te krijgen in de betekenis van geestelijke verzorging voor oudere bewoners in een verpleeghuis. Het gaat dus echt om uw mening, wat u vindt of ervaart als het gaat om geestelijke verzorging.

Ik maak een geluidsopname van het interview.

Het interview duurt ongeveer een uur. Als u behoefte hebt aan een pauze tussendoor kunt u dat aangeven.

Als ik na afloop van het interview een verslag maakt worden de gegevens geanonimiseerd.

Zijn er nog bepaalde vragen?

Interviewschema¹⁴⁹

A Startvragen

1 Geslacht

2 Leeftijd: Mag ik uw geboortjaar weten?

3 Levensbeschouwing: Speelt het geloof in God een rol in uw leven en hoe? Zo niet: Wat geeft dan uw leven zin en betekenis? Waar put u steun en kracht uit?

B Contact met de geestelijk verzorger

4 Initiatief: Hebt u zelf gevraagd naar een gesprek met de geestelijk verzorger of kwam de geestelijk verzorger uit zichzelf naar u toe.

5 Aanleiding: Wat was de aanleiding om contact te hebben met de geestelijk verzorger?

6 Waarom wilde u juist hierover met de geestelijk verzorger spreken?

7 Hebt u ook met iemand anders over deze dingen gesproken? Wat was het verschil in het contact met de geestelijk verzorger?

8 Hoe dikwijls hebt u een gesprek met de geestelijk verzorger?

9 Hoe lang duren de gesprekken?

10 Werden daarvoor afspraken gemaakt? Zo ja, welke?

C Werkwijze en methodiek

11 Heeft u het idee dat de geestelijk verzorger een bepaalde werkwijze heeft? Wie bepaalt bijvoorbeeld waarover er in het gesprek gesproken wordt?

12 Kunt u daar wat over vertellen? Hoe vindt u dit?

13 Verlopen de gesprekken met de geestelijk verzorger telkens op dezelfde wijze?

Hoe wordt het contact of hoe worden de gesprekken met de geestelijk verzorger afgesloten?

14 Is er een relatie tussen de geestelijk verzorger en de zorgmedewerkers en de andere disciplines (artsen, psychologen, maatschappelijk werkers, fysiotherapeuten en

¹⁴⁹ ¹⁴⁹ Bij het samenstellen dit interviewschema is gebruik gemaakt van het interviewschema van M. Walton, weergegeven in supplement 2 behorend bij het onderzoek 'Hoe waait de wind?'
http://www.pthu.nl/over_pthu/Medewerkers/m.walton/research-documents/

ergotherapeuten)? Wat is het verschil tussen de gesprekken die u met hen heeft en met de geestelijk verzorger?

15 Is er een relatie tussen de geestelijk verzorger en de andere geestelijk begeleiders (bijvoorbeeld bezoekers of predikanten vanuit de eigen kerkelijke gemeente)?

D Inhoud en aard van het individuele contact

16 De aard van de gespreksonderwerpen: Wat voor zaken hebt u met de geestelijk verzorger besproken?

17 Categorisering van gespreksonderwerp (domein). Hoe zou u dit aan een medebewoners of familielid uitleggen?

E Bevindingen

18 Betekenis: Wat betekenen de gesprekken met de geestelijk verzorger voor u?

19 Resultaat: Wat met de contacten opgeleverd?

20 Meerwaarde van geestelijke verzorging:

Wat is voor u de meerwaarde van geestelijke verzorging? Waar ligt de kracht van de geestelijke verzorging?

21 Tekort / Zwakte: Welke tekorten hebt u opgemerkt in de geestelijke verzorging? Wat is de zwakke kant van de geestelijke verzorging?

22 Suggesties: Hebt u tips / ideeën voor geestelijke verzorging

23 Wensen: Hebt u wensen ten aanzien van geestelijke verzorging?

24 Belangrijkste kwaliteiten van de geestelijk verzorger.

F Levensbeschouwelijke identiteit van de geestelijk verzorger

25 Weet u wat de levensbeschouwelijke achtergrond van de geestelijk verzorger is? Is dat voor u van belang? Heeft de levensbeschouwelijke achtergrond van de geestelijk verzorger een rol gespeeld in het contact dat u met hem of haar had.

26 Geslacht: Is de geestelijk verzorger een man of een vrouw? Hoe is dat voor u?

27 Benaming: Hoe noemt u de geestelijk verzorger? (aanspreekvorm)

G Groepsactiviteiten:

28 Welke groepsactiviteiten organiseert de geestelijk verzorger?

29 Hoe zien de groepsactiviteiten eruit? Is er een vaste werkwijze of methode?

30 Welke onderwerpen worden er behandeld in de groepsactiviteiten?

31 Wat betekenen de groepsactiviteiten voor u?

H Algemene beleving:

32 Bereikbaarheid

33 Toegankelijkheid

34 Deskundigheid

35 Vertrouwelijkheid

I Afronding

36 Zijn er dingen die met geestelijke verzorging, of de onderwerpen die we besproken hebben te maken hebben waarover u nog iets wilt vertellen?

Hebt u nog bepaalde vragen?

Ik wil u graag bedanken voor het gesprek.

Bijlage 5

Flyer Klankbordgroep **Voor alle collega's van het Haagsch netwerk**

Dinsdag 11 oktober hoop ik jullie te ontmoeten. Na de presentatie van Wout zal ik iets vertellen over mijn onderzoek. Ik deed onderzoek naar de betekenis van geestelijke verzorging in vier woonzorgcentra in de regio's Amsterdam, Den Haag, Almelo en Brabant. Ik observeerde groepsactiviteiten van geestelijk verzorgers, deed groepsinterviews en individuele interviews om te achterhalen hoe bewoners zelf spreken over geestelijke verzorging. Graag maak ik jullie deelgenoot van de voorlopige onderzoeksresultaten. Hierbij licht ik alvast een tipje van de sluier op met enkel mooie uitspraken.

Spreken over betekenis of resultaten?

Dat ons werk van betekenis is, is duidelijk: *“Als de geestelijk verzorger komt, dan zeg ik: “Welkom.””* De betekenis duiden is niet gemakkelijk, ook niet voor bewoners. Zij spreken dan eerder over effecten of resultaten: *“De geestelijk verzorger heeft de openingen gegeven.” “Ik vind het een prettig idee dat er iemand is waar je naar kan vragen als er wat is.” “Stel als ik ooit in de ernstige zorgen kom, dan weet ik op wie ik mij kan richten. Dat had ik nog nooit uitgevonden.” “Een luisterend oor, dat is het aller... aller belangrijkste.”*

Meerwaarde van groepswork

Niet alleen de individuele contacten met de geestelijk verzorger zijn van belang. Bewoners hechten grote waarde aan de groepsactiviteiten van de geestelijk verzorger en de kerkdiensten. *“Zo met zo'n stel bij elkaar te komen, dat kan alleen maar goed zijn. Dat helpt ons ook om dichter bij elkaar te komen.”*

De geestelijk verzorger in huis (rollen)

De geestelijk verzorger is ook van betekenis als het gaat om zaken die er in het woonzorgcentrum spelen: *“De geestelijk verzorger is uiterst geschikt om te kijken naar en te denken over tegenstellingen tussen het management en de bewoners omdat ze weet heeft van beide kanten.” “Hij lost strubbelingen op.”*

De betekenis van het alledaagse

Opvallend is dat het informele, het groeten op de gang en de korte contactmomenten van groot belang zijn voor de bewoners: *“Het gaat zo tussen neus en lippen door.”* Ook in de onderwerpen die besproken worden met de geestelijk verzorger komt de waarde van het alledaagse naar voren: *“Het gaat vaak over hele gewone dingen.” “... en dan hebben we contact en dan blijkt dat dus ook zonder de godheid te kunnen.” “De ene keer hebben we het over familie en als gevolg daarvan over het geloof.”*

Persoon en deskundigheid

De persoon van de geestelijk verzorger blijkt naast de deskundigheid een grote rol te spelen: *“Weet je, het is gewoon een fantastisch mens.” “Het is echt een heel lief mens hoor.”* Als het gaat om de persoon en de deskundigheid: *“Het moet een goede combinatie zijn.” “Ik had ook wel wat tegenwicht verwacht. Dat mis ik een beetje.”*

Graag ga ik dinsdag met jullie in gesprek over deze boeiende thema's: de betekenis van geestelijke verzorging, het alledaagse en de persoonlijkheid in het werk en de verbinding met de deskundigheid. Ik ben benieuwd naar jullie ervaringen.

Vanwege mijn onderzoek wil ik ons gesprek dinsdag graag opnemen met een voicerecorder, met in achtneming van de vertrouwelijkheid, als daartegen geen bezwaren zijn.

Uitziend naar een boeiende middag met jullie als collega's en Wout.

Een hartelijke groet, Maaïke de Goei-Jansma

Bibliografie

- Andriessen, H., *Oorspronkelijk bestaan: Geestelijke begeleiding in onze tijd*, Baarn 1995, p. 27-37.
- Baart, A., Heijst, A. van, *Inleiding: een beknopte schets van de presentietheorie, Sociale interventie*, 2003, jaargang 12, nr. 2, p. 5-8.
- Begemann, Ch., en M. Cuijpers, *Kwaliteitsstandaard Levensvragen, omgaan met levensvragen in de langdurige zorg voor ouderen*, Utrecht 2015.
- Beroepsstandaard voor de geestelijk verzorger in zorginstellingen*, Amersfoort 2010.
- Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015* (www.vgvz.nl/beroepsstandaard.pdf.)
- Beuving, J. en G. de Vries, *Doing Qualitative Research, the craft of naturalistic inquiry*, Amsterdam 2015.
- Biezeveld, K., *Als scherven spreken. Over God in het dagelijks leven*, Zoetermeer 2008.
- Boeije, H., *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, Amsterdam 2008.
- Boelhouwer, M., en P. van der Wal, et. al., *'k Zou zo graag een ketting rijgen, Levensthema's voor kringgesprekken met ouderen*, Zoetermeer 2007.
- Borg, M.B. ter, *Waarom geestelijke verzorging? Zingeving en geestelijke verzorging in de moderne maatschappij*, Nijmegen 2000.
- Bouwer, J., *Van de kaart naar het gebied. Het domein van de geestelijke zorgverlening*, Kampen 2003 (inaugurale rede).
- Bryman, A., *Social Researchmethods*. Oxford 2008 (Hoofdstuk 18 en 19 interviews in kwalitatief onderzoek en focusgroepen).
- Buuren, A. van, en A. van Dijk, *Identiteit en interculturalisatie*, In J. Doolgaard (red.) *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, pag. 171-193.
- Dauids, E., *Geestelijke verzorging en eenzaamheid in een instelling*. In J. Doolgaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 404 - 409.
- Evers, J., *Kwalitatief interviewen: kunst en kunde*, Den Haag 2015.
- Ganzevoort, R., en J. Visser, *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*, Zoetermeer 2007.
- Hasper, H., *Geestelijke verzorging, Hoe ervaren en waarderen ouderen geestelijke verzorging?* Rotterdam 1994.
- Hekking, R.W.M., *Rituelen helpen – over rituelen in het verpleeghuis*, In J. Doolgaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, p. 428-435.
- Kievit-Lamens, G., *Innerlijke ruimte*, Wageningen 2011.
- Knippenberg, T., van, *Existentiële zielzorg. Tussen naam en identiteit*, Zoetermeer 2005.
- Lang, Y., *Het mag geen naam hebben. Geestelijke verzorging in een psychiatrisch centrum*, Utrecht 1995.
- Lange, F., de, *In andermans handen, Over flow en grenzen in de zorg*, Zoetermeer 2011.
- Lange, F., de, *Loving later live*, Grand Rapids 2015.
- Lange, F., de, *Waardigheid, Voor wie oud wil worden*, Amsterdam 2010.
- Leget, C., *Ruimte om te sterven, Een weg voor zieken, naasten en zorgverleners*, Tiel 2003.
- Leget, C., et.al., in de Agorawerkgroep richtlijn spirituele zorg, *Spirituele zorg, landelijke richtlijn* (pdf), 2010.
- Loo, D., van der, et. al., *De geestelijk verzorger in het algemeen ziekenhuis: een praktijkstudie naar functie uitvoering van Geestelijk verzorgers en waardering daarvan door patiënten*, Utrecht 1998.
- Mes, R., *Hoe kom ik thuis, Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorgconcept*, Zoetermeer 2011.
- Meininger, H.P., *Als u zelf. Een theologisch ethische studie van zorg voor verstandelijk gehandicapten*, Amersfoort 1997.
- Meulink-Korf, H., *Contextuele begeleiding*. In J. Doolgaard (red.) In J. Doolgaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 388-400.
- Mooren, J.H.M. en M.N. Walton, *Geestelijke verzorging. Over de veelvormigheid en de fluïditeit van het geestelijke*. Tijdschrift Geestelijke Verzorging jaargang16, nr. 70,p. 24-32.
- Mulders, P., *Beelden bij ouder worden*. In J. Doolgaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 373-382.

Pieper, J.Z.T. en M.H.F. van Uden, *Geestelijke verzorging op Van Gogh: onderzoek onder cliënten van het Vincent van Gogh Instituut naar hun geloof/levensbeschouwingen hun behoefte aan Geestelijke verzorging*, Venray 2000.

Postema, F., *Geestelijke zorg geeft te denken – over levensverhalen van ouderen en geestelijke verzorging*, In J. Doolgaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, p. 410-420.

Prins, M., *Geestelijke verzorging in het ziekenhuis*, Dwingeloo 1996.

Smeets, W., *Geestelijke verzorging als veld van onderzoek*. In J. Doolgaard (red.) *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 747-758.

Sprong-Brouwer, *Ouderen doen er toe, Hoe de oudere mens vanuit een (zorg)gemeenschap van betekenis kan zijn*, Zoetermeer 2014.

Steijger, K., *Innerlijke ruimte als voorwaarde voor authenticiteit*, Tijdschrift Geestelijke verzorging, jaargang 15, nr. 66.

Swinton, J. en H. Mowat, *Practical theology and qualitative research*, London 2006.

Tromp, T., *Het verleden als uitdaging, Een onderzoek naar de effecten van lifereview op de constructie van zin in levensverhalen van ouderen*, Kampen 2011.

Vaart, W., van der, en Arisse, C. Weijers, A. van Elteren, *Een exploratie van inhoud en methoden voor een kwaliteitstandaard 'Omgaan met levensvragen in de langdurige zorg voor ouderen'*, de tweede onderzoeksfase, Utrecht 2015.

Vedders-Dekker, J.D., *Eenzaamheid bij ouderen*. In J. Doolgaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 400 - 404.

Veltkamp, H., *Domein, identiteit en passie van de geestelijke verzorging*. In J. Doolgaard (red.), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen 2006, p. 147-159.

Walton, M.N., *Hoe waait de wind?*, Tilburg 2014.

Werken aan mentaal welbevinden, vijf startpunten voor de organisatie, ActiZ 2010.

Zock, H., *Niet van deze wereld? Geestelijke verzorging in zingeving vanuit godsdienstpsychologisch perspectief*, Tilburg 2007.

Digitale bronnen:

<http://www.vandale.nl>

<http://www.zorgvoorbeter.nl/ouderenzorg/netwerk-levensvragen-ouderen.html>.

<http://www.VGVZ.nl>